

**АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМӢ ДАРАЖА БЕРУВЧИ PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02
РАҚАМЛИ ИЛМӢ КЕНГАШ**

АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

МАТКАРИМОВА АШУРХОН ИСМОИЛОВНА

**“ҲУРМАТ” СЕМАНТИК МАЙДОНИНИ ИФОДАЛОВЧИ ТИЛ
ВОСИТАЛАРИНИНГ ЛИНГВОПРАГМАТИК ВА
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ**

10.00.11 – Тил назарияси. Амалий ва компьютер лингвистикаси

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

**Contents of dissertation abstract of doctor of Philosophy (PhD) in
philological sciences**

Маткаримова Ашурхон Исмоиловна

“Ўрнат” семантик майдонини ифодаловчи тил воситаларининг
лингвопрагматик ва лингвокультурологик хусусиятлари.3

Matkarimova Ashurkhon Ismoilovna

Linguopragmatic and linguoculturological features of expressing means of the
semantic field of “respect”25

Маткаримова Ашурхон Исмоиловна

Лингвопрагматические и лингвокультурологические особенности языковых
средств семантического поля «уважение»46

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ
List of published works50

**АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ХУЗУРИДАГИ
ИЛМЙ ДАРАЖА БЕРУВЧИ PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02
РАҚАМЛИ ИЛМЙ КЕНГАШ**

АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

МАТКАРИМОВА АШУРХОН ИСМОИЛОВНА

**“ХУРМАТ” СЕМАНТИК МАЙДОНИНИ ИФОДАЛОВЧИ ТИЛ
ВОСИТАЛАРИНИНГ ЛИНГВОПРАГМАТИК ВА
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ**

10.00.11 – Тил назарияси. Амалий ва компьютер лингвистикаси

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Андижон – 2021

Фалсафа доктори (PhD)) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олчи аттестация комиссиясида В2019.2.PhD/Fil924 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Андижон давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (Ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Андижон давлат университети веб-саҳифасининг www.adi.uz ҳамда «ZiyoNet» ахборот-таълим портали www.ziynet.uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар: **Шаҳобиддинова Шехидяхон Хошимовна**
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар: **Искандарова Шарифахон Мадалиевна**
филология фанлари доктори, профессор

Ҳошимова Дилдорахон Мадаминовна
филология фанлари доктори, доцент

Ётақчи ташкилот: **Қўқон давлат педагогика институти**

Диссертация ҳақида Андижон давлат университети ҳузуридаги илмий даража берувчи PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил «9» 10 соат 10.00 даги мажлисида бўлиб ўтди. (Манзил: Андижон шаҳар, Университет кўчаси 129 уй. Тел: 0(374) 223 8814; факс: 0(374) 223 88 30; e-mail: agsu_info@edu.uz)

Диссертация билан Андижон давлат университети Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (108 рақам билан рўйхатга олинган). Манзил: 170100 Андижон шаҳар, Университет кўчаси 129 уй. Тел: 0 (374) 223-88-14.

Диссертация автореферати 2021 йил «28» 09 кунини тарқатилди.

(2021 йил « » даги рақамли реестр баённомаси).

И.М.Улуков
Илмий даражалар берувчи илмий
кеңаш раиси, ф.ф.д., профессор

Ф.Ф.Усманов
Илмий даражалар берувчи илмий
кеңаш илмий котиби, ф.ф.д.

М.Э.Умарходжаев
Илмий даражалар берувчи илмий
кеңаш хозирдаги Илмий семинар
раиси, ф.ф.д., профессор

КИРИШ (Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида тил бирликларини инсон омили билан боғлиқ ҳолда ўрганишга қаратилган тадқиқотларнинг кўлами ортиб бормоқда. Жумладан, замонавий тилшуносликда воқеликда кечаётган ҳодисаларни лисоний номлаш, уларни коммуникатив воқелантиришнинг асосий воситаларидан бири бўлган “хурмат” семантик майдонининг лингвопрагматик хусусиятларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Шунингдек, майдон тизимида кечадиган тил ва унинг сатҳларининг систем хусусиятларини белгилашда муҳим саналувчи парадигматик ва синтагматик муносабатларнинг когнитив ва коммуникатив фаолиятлар уйғунлигида ҳосил бўлишини исботлаш ҳамда ушбу ҳамжиҳатлик шароитида ҳосил бўладиган лисоний маҳсулотни аниқлаш бугунги тилшунослик учун долзарблик касб этмоқда.

Дунё тилшунослигида, хусусан, ўзбек тилшунослигида ҳам мулоқотнинг хурмат бирликлари (аёллар, эркаклар шахси ва болаларни улуғловчи тил воситалари) тадқиқи тилнинг турли аспектларида амалга оширилган. Замонавий ҳаёт реалиялари шуни кўрсатмоқдаки, ҳозирги дунёнинг барча жамиятида мулоқот ўта эркин, кутилмаган ҳамда тил қоидаларидан йироқлиги билан характерланади. Бунда хурмат бирликларининг вербал ва новербал воситаларининг ўрни ҳар қачонгидан ортган ва улар ўз зиммаларига прагматик ҳамда культурологик юкни ола бошлади. Айниқса, уларнинг жинсий хосланган ва нутқий вазият билан боғлиқ прагматик ва культурологик жиҳатлари тадқиқотчилар эътиборидан четда қолмоқда.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган маънавий соҳадаги ислохотлар самарасини ошириш зарурати бу йўналишдаги ишларни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтаришни талаб қилмоқда. “Хурмат” семантик майдонини ташкил этувчи воситалар ҳам инсон нутқий фаолиятининг ажралмас қисми ва унинг мулоқот жараёнидаги ўрнини ўрганишга қизиқишнинг ортиши табиий ҳолдир. Зеро, “Бугунги глобаллашув даврида ҳар бир халқ, ҳар қайси мустақил давлат ўз миллий манфаатларини таъминлаш, бу борада, аввало, ўз маданиятини, азалий қадриятларини, она тилини асраб-авайлаш ва ривожлантириш масаласига устувор аҳамият қаратиши табиийдир”¹. Мана шу умумий вазифани бажаришда “хурмат”нинг вербал ва новербал усуллар орқали ифодаланишини аниқлаш масаласи ўз ечимини кутмоқда. “Хурмат” семантик майдонини ташкил этувчи тил воситаларининг махсус хосланган шакллари учун хурматни ифодалаш асосий вазифадир, масалан, *-лар: дадамлар келдилар;* хосланмаган шакллари эса бошқа вазифа бажариш жараёнида хурматни ҳам ифодалайди: масалан, исм-шарифни айтиш аслида расмий муносабат белгиси,

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5850-сон Фармони. Манба: <http://lex.uz/docs/4561730>

бирок у хурматни ҳам ифодалайди – *Аҳмад Улугович!* Ушбу мавқени белгиловчи омиллар монографик тарзда тадқиқ этилмаган. Нутқ жараёнининг иккинчи жиҳати – конституатив, экстралингвистик омилларининг намоён бўлиш хусусиятлари ҳам “хурмат” семантик майдони билан боғлиқ аспектда махсус ўрганилмаганлиги мавзунинг долзарблигини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”, 2017 йил 16 февралдаги ПФ-4958-сон “Олий ўқув юртидан кейинги таълимни янада такомиллаштириш тўғрисида”, 2019 йил 13 августдаги ПФ-5781-сон “Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ва 2020 йил 29 октябрдаги ПФ-6097-сон “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармонлари; 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 майдаги 304-сон “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг 2021 йил 28 майдаги СҚ-297-IV-сон “2030 йилга қадар Ўзбекистон Республикасида гендер тенгликка эришиш стратегиясини тасдиқлаш ҳақида”ги қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация маълум даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг Республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация фан ва технологиялар ривожланишининг: I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Миллий ўзликни англаш тушунчаси ҳар бир миллат, халқнинг ўтмиши ва ҳозирги давр қадриятлари, урф-одатлари, тили, маданияти, у ёки бу давлатга мансублиги каби ижтимоий-фалсафий, маданий-сиёсий манфаатлари эҳтиёжлари йиғиндисини ташкил этади. Маълумки, тил вужудга келиши нуктаи назаридан катта ижтимоий эҳтиёж билан боғланади. Жамиятни ташкил этган инсонлар бир-бирларига ниманидир айтиш, фикр билдириш, узатиш, шунингдек, бир-бирлари билан қандайдир муносабатда бўлиш орқалигина яшашлари мумкин. Бу жараёнда улар бир-бирларига мансаб, обрў-эътибор, касб-корига қараб аёл, эркак ва болаларга хос усулда ҳурмат тил воситалари ҳамда новербал воситалар ёрдамида муурожаат қиладилар.

Жамиятнинг тарихий ривожланиши, меҳнат тақсимоли аста-секин кишиларнинг алоҳида гуруҳ ва табақаларга ажралишига олиб келди ва ҳар бир гуруҳнинг, табаканинг ўзига хос мурожаат шакллари юзага келди. Масалан, оддий халқ ва зодагонлар орасидаги ўзаро “ҳурмат”, шахсни улуғлаш бир-биридан фарқлана борди ва натижада шахснинг мансабига, обрў-эътиборига, касб-корига кўра “ҳурмат” семантик майдонини ташкил этувчи тил воситалари ривожланиб, шаклланди. “Ҳурмат”ни ифодаловчи тил воситалари айни бир тилда сўзлашиладиган турли минтақаларда ўзига хос хусусиятларга эга бўла бошлади.

Тил ходисаларининг ижтимоий омил билан боғлиқлиги Европа тилшунослари томонидан асосланган². Кейинчалик бу ходисага рус ва ўзбек тилшунослигида ҳам эътибор берилди. Н.И.Филичева, А.А.Уфимцева, Н.Хомский, Г.С.Щур, А.Вежбицкая, В.В.Бабайцева, Н.С.Валгина, В.В.Колесов каби олимларнинг ишларида мурожаатнинг ва шарафлашнинг нутқ жараёнидаги ўрни ҳақида фикрлар билдирилган³. Болалар тилида мурожаат ва мурожаат жараёнида имо-ишораларнинг ўрни А.Г.Гаджиевнинг номзодлик диссертациясида тадқиқ этилган⁴.

Мурожаатнинг диалогик нутқ билан боғлиқ ҳолдаги ижтимоий моҳияти Х.Дониёров, Б.Йўлдошев, мурожаат шакли мулоқот одоби ва барқарор нутқ одатлари С.Мўминов, Ш.Искандарова томонидан тадқиқ этилган бўлса, Ш.Раҳматуллаев эса ўзбек тилида мавжуд бўлган мурожаат шакллари рус тилидаги мурожаат шакллари билан таққослаган⁵.

А.Ғуломов ва Ш.Раҳматуллаев баъзи морфологик бирликларнинг, хусусан, *-лар* кўплик аффиксининг ҳурматни ифодаловчи жиҳатларига алоҳида эътибор қаратганлар⁶. Ҳурмат маъносининг эгалик аффикслари воситасида ифодаланиши мумкинлиги ҳақида Н.К.Дмитриев, Э.В.Севортян, А.Н.Кононов, Ф.Абдуллаев, К.Назаров каби олимлар фикр билдирганлар⁷. А.Ҳожиёв, С.Усмонов,

² Швейцар А.Д. Современная социоллингвистика. Теория, проблемы, методы. – М.: Наука, 1976. –176 с. Швейцар А.Д., Никольский Л.Б. Введение в социоллингвистику. –М.: Наука, 1978. –216 с.

³ Филичева Н.И. Синтаксическое поле. – М.:Наука, 1977. – 204 с.; Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы. – М.:Изд-во АН, 1962. – 288 с.; Хомский Н. Синтаксические структуры. Новое в лингвистике. Вып.2, – Москва, Наука, 1962. – 412 с.; Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. – М.: Наука, 1976. – 256 с.; Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. Пер. с англ. Шмелова А.Д. – М.: 2001. – 568 с.; Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Ч.3.Синтаксис. Пунктуация. – М.: Наука, 1987. – 256 с.; Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1991. – 416 с.; Колесов В.В. Язык города. – М.: Высшая школа, 1991. – 192 с.

⁴ Гаджиева А.Г. Лингвистический анализ детской речи (на материале азербайджанского языка). Автореф. ...канд.дисс.филол.наук. – Баку, 1989.– 24 с.

⁵ Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. –Тошкент: Фан, 1979. - 111-112 б.; Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фан. докт. дисс... автореф. –Тошкент, 1993. – 49 б.; Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот ҳулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Филол.фан. д-ри ... дисс.автореф. – Тошкент, 2000. – 57 б.; Искандарова Ш.М. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари. Филол. фан. номз. дисс.автореф.. – Самарқанд, 1993. – 24 б.

⁶ Ғуломов А. Ўзбек тилида кўплик категорияси. –Тошкент, 1944. –56 б.; Раҳматуллаев Ш. Ҳурмат формаси // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1973.№1. – Б. 28-30.

⁷ Дмитриев К.Н. Категория принадлежности. ИСГТЯ, 4.П. – М.: 1956. – С.22; Севортян. Э.В. К проблеме частей речи в тюркских языках //Вопросы грамматического строя. – М.: 1960. – С. 146.–154.; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.: 1960. – С. 130.; Абдуллаев Ф. К вопросу о

Р.Кўнғуров, Ё.Тожиев, Р.Икромов⁸ ҳурмат маъносини модал маъно ифодаловчи айрим воситалар қаторида санаб, “модал форма”, “субъектив баҳо формаси”, “кичрайтириш-эркалаш воситалари” каби атамалар билан атаганлар. Бундан кўринадики, ҳурматни ифодаловчи морфологик воситалар бошқа категория воситалари билан қоришиқ ҳолда ўрганилди. Ғ.Зикриллаев эса буни феъл сўз туркуми доирасида шахс-сон категориясига боғлаб ўрганган⁹. Ҳ.Ҳожиева ҳурмат маъносини ифодаловчи воситаларни яхлит майдон сифатида ўрганиб, мазкур воситаларнинг ўзаро маънодошлиги билан бирга кўп маънолилиги, тежамкорликка муносабатини ҳам аниқлади¹⁰.

Б.Юсупов ҳурмат маъносининг олмошлар доирасида ифодаланиш хусусиятлари ҳақида фикр юритади. Бундан ташқари, ҳурмат семасининг олмошлар билан боғлиқ жиҳатлари ҳақида К.Е.Майтинская турли тизимдаги тилларда олмошнинг қўлланишида тўхталган. М.С.Узина эса форс тилида айрим олмошларнинг ҳурмат ифодаланиши ҳақида ёзган¹¹. Д.Ҳакимовнинг “Сиз ва сен олмошларининг лексик-семантик хусусиятлари”¹² мақоласи ўзбек тилида ҳурмат маъносининг олмошлар воситасида ифодаланиши ҳақидаги мавжуд фикрларни тўлдиради.

Ш.Б.Содиқова ижтимоий-лисоний ҳодиса сифатида воқеланувчи ҳурмат маъносини лексик-грамматик категория сифатида тадқиқ этади. Ҳурмат маъноси генетик жиҳатдан таснифланиб, аслий ва нисбий ҳурмат турларига ажратилади. Ҳурмат категориясини ташкил этувчи воситаларнинг тузилиши, маъноси, вазифаси ва шакллари таҳлил қилинади¹³.

Бугунги кунга қадар олиб борилган тадқиқотларда “ҳурмат” семантик майдонини ифодаловчи тил воситаларининг лингвопрагматик ва лингвокультурологик жиҳатлари махсус тадқиқ этилмаганлиги ушбу тадқиқот мавзусининг монографик планда ўрганилишини тақозо этади.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги. Диссертация Андижон давлат

генезисе притяжательных и падежных аффиксов // Вопросы узбекского языка и литературы. –Ташкент, 1961. – С.30-31; Назаров К. Притяжательные аффиксы в узбекских народных говорах: Автореф. ... канд.дисс филол. наук. –Ташкент, 1963. – 29 с.

⁸ Ҳожиев А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. – Тошкент, 1979. – 80 б.; Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари. // Низомий номидаги ТДПИ илмий асарлар. – Тошкент, 1964. – 42-китоб. – Б.126-127; Кўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. – Тошкент, Фан, 1980.–165 б.; Тожиев Ё. Ўзбек тили морфемикаси. – Тошкент, ТошДУ, 1992. –68 б.; Икромов Р. Ўзбек тилида отларнинг синтетик, аналитик ва функционал формалари. – Тошкент, Фан, 1985. – 120 б.

⁹ Зикриллаев Ғ.Н. Феълнинг шахс, сон ва ҳурмат категорияси системаси. – Тошкент, Фан, 1990. – 111 б.

¹⁰ Ҳожиева Ҳ.Я. Ўзбек тилида ҳурмат майдони ва унинг лисоний нутқий хусусияти. Филол. фан. номз. ...дисс. – Самарканд, 2001. – 150 б.

¹¹ Юсупов.Б. «Местоимения в староузбекском литературном языке» (XV-XVI вв.), – Ташкент: Фан, 1991. – 142 с.; Майтинская.К.Е. Местоимения в языках разных систем. – М.: 1969. –153 с.; Узина М.С. О местоименном функционировании вежливых эквивалентов местоимений бандэ и ин джанэб в современном персидском языке // Теория и типология местоимений. –М.:1980. –128 с.

¹² Ҳакимов. Д. Сиз ва сен олмошларининг лексик-семантик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2003. –№5. –Б. 77-79.

¹³ Содиқова Ш.Б. Ўзбек тилида ҳурмат категорияси. Монография. – Тошкент, 2010. – 128 б.

университети илмий-тадқиқот ишлари режасининг “Тилни система сифатида тадқиқ этиш, татбиқий тилшунослик, когнитив тилшунослик” мавзуси билан боғлиқ равишда бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади “хурмат” семантик майдонининг лингвопрагматик ва лингвокультурологик хусусиятларини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

“хурмат” семантик майдонини ифодаловчи тил воситаларининг морфологик, функционал-семантик хусусиятларини аниқлаш;

“хурмат” семантик майдонини ифодаловчи тил воситаларининг морфологик, лексик, синтактик ва стилистик бирликларини очиб бериш;

“хурмат” семантик майдонидаги лисоний ва маданий тафовутларни аниқлаш;

“хурмат” семантик майдонининг лингвопрагматик ва лингвокультурологик хусусиятларини далиллаш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида “хурмат” семантик майдонини *ташқил этувчи* морфологик, лексик, стилистик, синтактик воситалар ва уларнинг лингвистик хусусиятлари олинган.

Тадқиқотнинг предметини “хурмат” семантик майдонининг лисоний, коммуникатив-прагматик ва миллий-маданий табиати ташқил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда тавсифлаш, таснифлаш ва таҳлил қилиш усулларида фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

“хурмат” семантик майдонини ифодаловчи тил воситаларининг инсон нутқ фаолиятининг ажралмас қисми сифатидаги универсал ҳодиса эканлиги ва ўзбек, инглиз, рус тилларида морфологик, лексик, синтактик ва стилистик бирликларнинг реал воқеланиши учун миллий, менталитал, ижтимоий уникал имкониятлар мавжудлиги асосланган;

“хурмат” семантикасини ифодаловчи тил воситаларининг ўзига хос морфологик, лексик, синтактик ва стилистик шакллариининг функционал-семантик жиҳатдан вазиятга оид нутқий мулоқотдаги лингвопрагматик хусусиятлар тизими тикланиб, майдонга жамланган;

“хурмат” семантик майдони бирликлари лисоний ва маданий тафовутлар асосида расмий ва норасмий хурмат, оилада хурмат, дўстона хурмат, қалбаки хурмат, бошлиқ ва раҳбарларга хурмат, динга бўлган хурмат, тиббиёт соҳасидаги хурмат каби лексик-семантик кўринишларининг лингвокультурологик жиҳатлари аниқланган;

“хурмат” семантик майдонининг лингвопрагматик ва лингвокультурологик хусусиятлари шаклланишида ижтимоий муносабатнинг ҳал қилувчи аҳамият касб этиши тизимий ҳамда миллатнинг кундалик турмуш тарзи билан узвий боғлиқ вазифавий хусусиятларининг миллий-маданий алоқадорлиги асосида юзага келадиган ҳодиса эканлиги далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

“хурмат” семантик майдонини ифодаловчи тил воситаларининг шаклланишида ижтимоий муносабатнинг ҳал қилувчи аҳамият касб этиши далилланган;

“хурмат” семантик майдонини ифодаловчи тил воситалари биринчи навбатда шу миллатнинг кундалик турмуш тарзи билан узвий боғлиқлиги ёритилган;

“хурмат” семантик майдонига кирувчи сўз, сўз бирикмалари, фраза, фразеологик бирликлар, матн ҳамда мақол ва маталларда лингвопрагматик ва лингвокультурологик компетенциянинг шаклланиш асослари кўрсатилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги келтирилган илмий маълумотларнинг ишончли назарий манбалардан олинганлиги, тадқиқот натижаларининг турли таҳлил усуллари ёрдамида аниқланганлиги, назарий фикр ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилганлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти майдон назарияси, нутқ услублари, прагмалингвистика, социолингвистика, лингвокультурология бўйича илмий тадқиқотлар яратиш, монографиялар, олий ўқув юртлари ва лицейлар учун дарслик, қўлланмалар ёзишда ишнинг илмий материали, назарий хулосалари ҳамда фактик материалларидан кенг фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шундаки, “хурмат” семантик майдонини ифодаловчи тил воситаларининг мисолида амалга оширилган лингвопрагматик ва лингвокультурологик таҳлиллар лингвомаданиятшунослик, нутқ маданияти, прагмалингвистика, социолингвистика, психолингвистика фанлари бўйича яратиладиган ўқув қўлланмаларининг мукаммаллашуви учун хизмат қилиши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. “Хурмат” семантик майдонини ифодаловчи тил воситаларининг лингвопрагматик ва лингвокультурологик хусусиятлари тадқиқи бўйича олинган илмий натижалар ва амалий таклифлар асосида:

дунё тилларида хурмат маъносини ифодалашда ўзига хосликларни қиёслаб аниқлаш, луғатларнинг турли кўринишларида хурмат ифодаловчи сўзларни тилшуносликнинг замонавий йўналишлари талқинларида кузатиш, турли лингвомаданият вакиллариининг коммуникатив самарадорлигини таъминлаш борасидаги қарашларни шакллантиришда Андижон давлат университетиде бажарилган 2012-2014 йилларга мўлжалланган ИТД-1-57 рақамли “Ўзбек тилининг татбиқий йўналишларини амалга оширишнинг дастурини ишлаб чиқиш” давлат амалий-тадқиқот дастурлари доирасидаги лойиҳада фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 25 июндаги 89-03-2267-сон маълумотномаси). Натижада “Хурмат” семантик майдонини ифодаловчи тил бирликларининг социолингвистик, психолингвистик хусусиятларини ўрганиш ҳамда

лингвокультурологик ва лингвопрагматик талқинларнинг илмий таъминоти мукаммаллаштирилган;

хурмат семантик майдонини ифодаловчи тил воситаларининг ижтимоий муносабат ҳамда миллатнинг кундалик турмуш тарзи билан боғлиқ вазифавий хусусиятларининг миллий-маданий алоқадорлиги асосида юзага келадиган лингвопрагматик ва лингвокультурологик таҳлилидан олинган хулосалардан Андижон давлат университетига бажарилган 2007-2011 йилларга мўлжалланган ОТ-Ф8-057 рақамли “Ўзбек тилини системавий тадқиқ этишнинг методологик асослари, метод ва принципларини шакллантириш” мавзусидаги фундаментал лойиҳасида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 25 июндаги 89-03-2267-сон маълумотномаси). Натижада “Хурмат” семантик майдонини ифодаловчи тил бирликларининг системавий хусусиятларини ўрганиш ҳамда тил бирликлари субстанциал хусусиятларининг прагматик юзага чиқишига доир масалалари далилланган;

хурмат бирликлари орқали ижтимоий мулоқот, сиёсий-дипломатик муносабатлар ҳамда миллат маданиятини тушуниш, хурмат семантик майдонини ифодаловчи тил воситаларининг лингвопрагматик жиҳатдан тадқиқи, икки ёки ундан ортиқ халқнинг ўзаро бир-бирларининг маданияти, менталитети, эътиқоди, анъаналари, қадриятларини кенгроқ англаш нафақат сўзловчига, балки тингловчига нисбатан ҳам таъсир кўрсатиши ҳақидаги таҳлилий фикрлар ва назарий хулосаларидан Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг “Ўзбекистон” телерадиоканали ДУК “Маданий-маърифий ва бадий эшиттиришлар” муҳарририяти томонидан тайёрланган “Таълим ва тараққиёт”, “Фан уфқлари” номли эшиттиришларнинг 2021 йил феврал ва март ойларидаги сонларида фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси “Ўзбекистон телерадиоканали” давлат унитар корхонасининг 2021 йил 7 июнь 04-25-965-сон маълумотномаси). Натижада хурматни ифодаловчи тил бирликларининг социолингвистик ва психолингвистик хусусиятларини ўрганиш ҳамда лингвопрагматик ва лингвокультурологик талқинларининг илмий таъминотини ёритиб бориш каби амалиётларда муҳим манба бўлиб хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 4 та халқаро ва 4 та республика миқёсидаги илмий-амалий анжуманларда муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 17 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертацияларининг асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 9 та илмий мақола, жумладан, 7 таси республика ва 2 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, умумий ҳажми 147 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Тадқиқотнинг **Кириш** қисмида тадқиқотнинг долзарблиги ва зарурати асосланган, мақсади ва вазифалари, объекти ва предмети тавсифланган, унинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишига мослиги кўрсатилган, илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий қилиниши, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг **“Замонавий тилшуносликда семантик майдон ва “Хурмат” майдони назарияси”** деб номланган биринчи боби *“Замонавий тилшуносликда лисоний майдон тавсифи ва таснифи”*, *““Хурмат” ифодолашчи тил бирликларининг майдон ташкил этувчи табиати”* деб номланган икки қисмдан иборат. Тил бирликларини майдонга жамлаш замонавий тилшуносликнинг устувор йўналишларидандир. Майдонга жамланган тил бирлиги тавсифи ёндош бирликлар фонида янада яққолроқ очиб берилади. Майдон назарияси дастлаб аниқ фанлар объектларини ўрганиш учун татбиқ этилган. Майдон тил бирликларининг яшаш усули бўлиб, бу майдон назарияси тил бирликлари моҳиятини очиб беришда самарали усуллардан бири эканини кўрсатади. Майдонга жамлаш тил бирликларининг интралингвистиккина эмас, лингвокультурологик, психоллингвистик ва бошқа экстра лингвистик жиҳатларига асослангани учун ҳам тадқиқотнинг бу усули кўпроқ амалий натижалар беради. Кўплаб тилшунослар майдон назариясига оид тадқиқот олиб борганлар. Жумладан, “майдон назарияси (идеография) ҳақидаги дастлабки қарашлар Шарқ олимларининг асарларида учрайди. Лекин бундай қарашларнинг алоҳида лингвистик таълимот сифатида таркиб топиши ва ривожланиш тарихи, шубҳасиз, Европа тилшунослиги тараққиёти тарихи билан бевосита алоқадордир. Бу таълимот тилшуносликка дастлаб семантик майдон назарияси сифатида кириб келган”¹⁴. Антик тилшуносликларда ҳам тил бирликларини майдонларга жамлаш, идеографик, уяли луғатлар тузиш орқали уларни тавсифлаш ва таснифлаш анъанаси бўлган.

Профессор Ш.Искандарова мазмуний майдонни ўрганишга оид тадқиқотлар тараққиётини қуйидагича кўрсатади: “Лингвистикада майдон назариясининг кейинги йиллардаги ривожини шу даражага етдики, унинг ғоялари ва методлари тилнинг лексик сатҳидан бошқа сатҳларига нисбатан ҳам татбиқ этила бошланди. Дастлабки тадқиқотлар мазмуний майдон доирасидан келиб чиқиб, турли луғатлар тузиш учун умумий қонуниятларни очишда назарий асос бўлди. Кейинроқ бу йўналишда тилнинг бошқа сатҳлари, жумладан,

¹⁴ Йўлдошев Б. Замонавий тилшунослик тараққиётида майдон назариясининг ўрни хусусида. /Хорижий филология. Тил. Адабиёт. Таълим. – Самарқанд, 2005/4 (17). – Б.14.

морфосемантика, грамматика сингарилар доирасида ҳам жиддий асарлар юзага келди”¹⁵.

Аста-секин тилшунослар майдон назариясига доир тадқиқотлар кўламини орттира бордилар.

Семантик майдонга жамланувчи тил воситалари морфологик, лексик, семантик ва синтактик сатҳларни ўз ичига олади.

“Лингвистик майдон билан алоқадор ҳодисаларнинг назарий асосларини чуқур ўрганиш, шу билан бирга, ҳар қайси тил сатҳи birlikларини муайян майдонлар асосида таркибий қисмларга бўлиш, хусусан, ҳар бир мазмуний майдонни ўзига хос микромайдонларга ажратиш, бу мазмуний майдонларнинг ички тузилиши, тузилиш birlikларининг ўзаро муносабати, микромайдонларнинг ички структураси билан боғлиқ тадқиқотлар тилнинг системавий табиатини очишда катта аҳамиятга эга. Тилнинг турли сатҳларини майдон асосида ўрганиш объектив олам тузилишининг инсон онгидаги инъикосини аниқ белгилаш учун қулай имконият яратади”¹⁶.

Инсон билиш жараёнида гуруҳларга жамлашдан кўп фойдаланади. Предметни бирор гуруҳга киритиш деярли уни тавсифлашдир. Майдонга киритилган тил birlikи майдондан ташқарида намаён бўлмаган жиҳатларини намаён этади.

Ушбу ҳолат, яъни лексемаларнинг муайян қонун-қоидалар асосида бир ерга жамланиши луғатларда яққол намаён бўлади.

Ҳар бир майдонда жамланувчи тил birlikлари маъно ва мазмун жиҳатидан мослашиб туради. Тил birlikларининг мураккаб мазмун ва ифода планига эга бўлган кўриниши – синтактик birlikларнинг майдонга жамланиши бу жиҳатдан мантикий бўлса-да, айнан уларнинг майдоний хусусиятларини очиб бериш қийин. Бу синтактик категориялар борасида ҳам нафақат ўзбек, балки жаҳон тилшунослигида ҳам ҳаммага мақбул тавсифлар йўқлигида ҳам кўринади.

“Ҳурмат” семантик майдони ҳам кўп маъноли бўлиб, улар ижтимоий ҳолатларга кўра фарқланади. Бундай ҳолатларнинг ифодаси матндадир¹⁷.

Нутқий мулоқотда аввало сўз, сўз бирикмаси, фраза, гап, матн муҳим роль ўйнайди. Буларнинг маънолари ва ифода воситалари ижтимоий ҳолатларга кўра аниқланади.

Ушбу тадқиқотда “ҳурмат” семантик майдонининг тилшуносликда воқелашуви, ифода имкониятлари, ифода воситаларини аниқлашга ҳаракат қилганмиз. “Ҳурмат” семантик майдони объектив birlik (табиат, ижтимоий ҳаёт)да мавжуд бўлган шахс ва шахс, шахс ва предмет, предмет(лар) ва предмет(лар) ўртасидаги муносабатларни ифода этувчи тушунчадир. Шундай экан, “ҳурмат” семантик майдонини ҳам объектив реалликка хос натижа, мақсад, пайт, миқдор каби универсал, рад этиб бўлмайдиган тушунчалар сирасига

¹⁵ Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдонлар асосида ўрганиш муаммолари. - Т.: “Фан”, 1996. – Б.17.

¹⁶ Искандарова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув – Т.: Фан, 2007 – Б.144.

¹⁷ Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 1998. – Б.36-38.

киритиш мумкин. “Хурмат” семантик майдони моҳиятига кўра бир-бирини хурмат қилувчи адресат ва адресантлардан ташкил топади. Унинг биринчи элементи “адресат” бўлса, иккинчи ташкил этувчи компоненти (элементи) “адресант”дан иборат.

Таҳлилларга кўра, ҳар қандай тил бирлигининг мазмуни маълум бир сценарий асосида – бошқа тил бирликлари билан муносабатда очилади. Масалан, *жаноб* сўзи хурмат ёки кесатик ифодалаётгани қуршовдан билинади: *Жаноб, сизнинг эртага вақтингиз борми* (хурмат) // *Жойни бўшатиб қўйсангиз, жаноб* (кесатик). Бу ҳамкорлик гештальтни юзага келтиради.

Концепт ва тушунча бир нарса эмас. Масалан, “ёши катта, эркак жинсига мансуб, туғилиш сабабчиси”, тушунчаси $o+m+a$ товушлар тизими билан ифодаланади, *пушти паноҳим, валинеъмат* сўзларида *ота* ишора концептдир. Тушунча, масалан, аниқ сўз билан боғланади, бу сўзнинг айнан шу тушунчани ифодалаши учун махсус шароит керак эмас. Концепт тушунча таркибида мавжуд бўлади ва унинг юзага чиқиши маълум шароитни талаб қилади. Концепт ва тушунча тенг келиб қолиши ҳам мумкин. Бироқ нутқнинг жозибаси ва кўлами айнан концептуал маънолар юзага чиқиши билан ортиб боради.

Фрейм концептни юзага чиқарувчи шароитдир. Фрейм слотлардан иборат бўлиб, фреймлар ҳам ўз навбатида тўр бўлиб боғлана олади. *Бошимдаги паноҳим, Бузруквор, Валинеъмат* сўзларида *ота* концептининг юзага келиши учун муайян ахборот тил ташувчиси онгида бўлади, бу маълумот миллий-маданий хосланган. *Ота* концептини ифодалаш учун ишлатилаётган барча бирликлар маълум тушунчани ифодалайди. Уларнинг бу тушунчадан ташқари муайян концептни ифодалашини таъминлаб берувчи структура гештальт саналади. Масалан, ўзбеклар кекса эркакларни *отахон* деб чақириш орқали хурмат концептини ифодалайди: бу ўринда *инсон ўз отасини хурмат қилади, демак, мен сизни хурмат қиламан*, деган гештальт юзага келади.

Тил бирликларининг бир майдонга жамланиши уларнинг дискурсдаги ўрни билан чамбарчас боғлиқ. Дискурсдан ташқарида майдонга хос боғланишлари мавжуд бўлмаган – тўғрироғи сезилмайдиган бирликлар айнан дискурсда бу хусусиятларини намоён қиладилар.

Инсонлар ўртасидаги муносабатлар мулоқот асосида юзага чиқади. Фикр алмашув эса маълум бир мақсадга йўналтирилган бўлади. Мақсадга йўналтирилганлик ижтимоий муносабатлар билан изоҳланади. Инсон информациялар оқимидан ўзига кераклисини олиб, уни англашга, таҳлил қилишга уринади. Мулоқот жараёнида юзага келадиган ҳар бир ҳодисада субъектив ва объектив омилларнинг роли катта.

Ўзбек нутқий мулоқотида ҳеч қандай ҳаракатларсиз ҳам хурматни ифодалаш мумкин. Бундай вазият сукут сақлаш билан боғлиқ бўлиб, суҳбатдошга нисбатан “*сизнинг ақлингизга қойил*” ва айрим ҳолларда “*сизга хурматим чексиз*” маъносини англатади. Демак, сукут ҳам новербал усуллардан бири эканини таъкидлаш жоиз. Одамнинг камгаплиги, камтарлиги ва сиполиги ҳам суҳбатдошга бўлган хурмат белгисидир.

Ўзбекона мулоқот суҳбатлашувчилардан хушмуомалаликни талаб қилади. Бу жараён суҳбат эгаларининг мансаби, ёши ва жинсига қараб ҳурматнинг турли даражаси орқали амалга оширилади.

Мулоқот пайтида сўзлар асл маъноларидан ташқари яна прагматик маъно касб этади. “Улар бир прагматик маънони ифодалаш учун ҳар хил шаклларни татбиқ этишлари ёки аксинча бир хил бўлган мулоқот шакллари турлича прагматик маънони англатиши мумкин”¹⁸. Масалан, бир киши “*доно*” сўзини ақлли маъносида ишлатса, яна бошқаси қесатик ёки қочирик маъносида қўллайди. *Фалончининг ўғли доно йигит бўлибди (ақлли маъносида - суҳбатдан). Бу борада жуда доно бўлиб кетибсанми? (қесатик маъносида - суҳбатдан).*

Мулоқот жараёнида сўз ва сўзсиз тарзда суҳбатдошга эҳтиром кўрсатиш ҳурмат тамойили асосида амалга оширилади. Ушбу жараённинг самарали кечиши ҳурмат тамойилига тўлиқ риоя қилиш билан белгиланади. Зеро, ижтимоий муносабат шахслар орасидаги мувозанат ҳамда дўстлик алоқаларининг сақланишига асосланади.

Г.Тоирова ўзининг ўқув луғатида ҳурматнинг қуйидаги қоидаларини санаб ўтади. “*Ҳурмат тамойилининг қоидалари: 1. Хушмуомалалилик, назокат, одоб қоидаси (суҳбатдош уринишлари “сарфи”ни камайтир; унинг фойдасини кўпайтиришга ҳаракат қил); 2. Ҳиммат, олижаноблик қоидаси (ўз фойдангни камроқ кўзла, барча “сарф”ни ўз зимманга ол); 3. Маъқуллаш, таҳсин қоидаси (ўзгаларни ёмонлама, ғийбат қилма, койима); 4. Камтарлик, камсуқумлик, оддийлик қоидаси (ўз-ўзингни мақташни кескин камайтир); 5. Ризолик, муросасозлик қоидаси (тортишувлардан қоч, муросага урин); 6. Хуш кўриш, майл, ёқтириш қоидаси (хайрихоҳ, оқкўнгил бўл)*”¹⁹.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *ҳурмат* шундай изоҳланади:

“*Ҳурмат – 1. кимса ёки нарсага бўлган қадрлаш, улуғлаш туйғуси; шундай туйғули муносабат. Ота-онага ҳурмат. Кексаларга ҳурмат. Устозларга ҳурмат. Ўз касбига ҳурмат. Бу оилада ўзаро ҳурмат, ўзаро ёрдам, обрў-эътибор мужассамлашган (Газетадан). Ҳурмат инсонга меҳнат орқали, камтарлик, ҳалоллик орқали келади (“Ёшлик”). Меҳнатга ҳурмат ахлоқнинг энг юксак дастурларидан биридир (Ойбек. Нур қидириб). 2. Қозонилган, орттирилган ҳурмат; обрў-эътибор. Элда ҳурмати зўр. Мен ўз меҳнатим билан жамоада танилдим, ҳурмат қозондим (Газетадан). Эшитишимча, Ахсида ҳазрати олийни, ҳурматларига яраша маърака ўтказиб, қабрига қўйишганлар (П.Қодиров. Юлдузли тунлар)*”²⁰.

Инглиз тилида шахсни улуғлаш, ҳурмат маъносини ифодаловчи қуйидаги сўз ва сўз бирикмаларини кўрсатиш мумкин: *Your Majesty, Lord, sincerely, Your excellency, Mister, Misses...*

A going out crown, Your Majesty?, - said Mr. Whelps.

¹⁸ Турдиева Х. Нуткий этикет бирликларининг лингвопрагматик тадқиқи (форс ва ўзбек тилларидаги материаллар асосида). Филол.фан. бўй.фалс.д-ри ... дисс.. – Тошкент, 2020. – Б.73.

¹⁹ Тоирова Г.И. Ўзбек прагматингвистикаси. Ўқув луғати. - Тошкент, 2016. – Б.52-53.

²⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Мадвалиев А. таҳрири остида. – Тошкент. – Б.563. www.ziyouz.com kutubxonasi.

Dear Milkman,

Please do not make such a clatter first thing. I do not feel up to it till latter. Yours sincerely, Harry. “Martha, My Lord”, - said the chicken.

“Do not cry. My Lord”, - said Martha.

Finally, the Lord Mayor of London said the Queen, Your Majesty, this won't do²¹.

Шахнинг ўзини идора қилиши, турли вазиятларда ўзини тутиш фазилатлари, ўзаро ҳурмат, шарафлаш, улуғлаш каби ҳислатлари мулоқот жараёнининг ижобий кечишида муҳим аҳамиятга эга.

Диссертациянинг **““Ҳурмат” семантикасининг тил воситалари орқали воқелантирилиши**” деб номланган иккинчи боби *““Ҳурмат” семантик майдонини ташкил этувчи воситалар”, ““Ҳурмат” семантик майдонини ташкил этувчи воситаларнинг лексик-тематик хусусиятлари”* қисмларидан иборат. Тил ва тил ташувчиси муносабати тилшуноснинг диққат эътиборини жалб этиши шубҳасиз. Инсон учун тил нафақат мулоқот, балки билим олиш, билимни сақлаш, умуман дунёни англаб етиш воситасидир ҳам. Инсон яшаш тарзи ва тафаккур тарзидан келиб чиқиб оламнинг ўзи тушуниб етган манзарасини яратади.

Тил ўзининг эмотив функциясини бажаришида қатор омиллар вужудга келади ва бунда мулоқот алоҳида характерланади. “Мулоқот хулқи муаммосини миллий характер – миллатнинг ўзига хос урф-одатлари, қадрият ва анъаналарини ҳисобга олмасдан ўрганиб бўлмайди. Мулоқот нафақат ахборотнинг мантикий мазмунини, балки гапираётган шахнинг руҳий ҳолати, ҳиссиёти, истакларини ҳам ифодалаши мумкин. Бундай ҳолатларда тил ўзининг эмотив (эмоционал-экспрессив) функциясини бажаришга киришади”²².

Тадқиқот мавзуси бўлган “ҳурмат” семантик майдонини ифодаловчи тил воситаларини кенгроқ таҳлил қилиш уларнинг муайян сўз туркумлари, лексик-семантик гуруҳлар билан алоқадорлигини асослаш имконини беради. “Ҳурмат” семантик майдонининг ифодаланиш жараёни, воситалари, нутқий вазиятлари, структур-семантик, грамматик-стилистик имкониятлари турличадир.

Диссертацияда бадиий матнда ҳурмат ифодаланишига доир қатор мисоллар таҳлилга тортилган.

Хушомад ва ҳурматни ифода этувчи сўзлар мажмуасини фарқлаш, оҳанг орқали ажратиб олиш лозим. Хусусан, хушомад таркибида ҳаддан зиёд мақтов, бўрттириш баъзан озроқ ёлғон аралаштириш ҳолатлари кузатилади: *Жаноб, буюк ақл соҳиби бўлган олампапоҳ биз тарафларга ташириф буюрганингизнинг ўзи бахт. Ҳурмат семантик майдонида уни ифода этувчи воситалар асосий ўринни эгалласа, нутқдаги оҳанг ҳамда новербал усуллар уни тўлдириш учун хизмат қилади: Ҳумоюн Ҳиндол мирзонинг дарё бўйидаги қароргоҳига келганда уни унисидан ташқари, келинлари Султоним ва ўғай она Дилдор оғача ҳам кутиб*

²¹ Donald Bisset “The Lost Birthday” – pp. 22-110.

²² Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент, Фан, 2007. – Б. 12.

олишиди. Шу аёлларнинг ёнида турган Ҳамида бону ўнг қўлини кўксига қўйганича Ҳумоюнга бош эгиб салом берди²³.

“Хурмат” давр ва муҳит таъсирини ҳам акс эттиради. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўзловчи шахснинг жамиятда тутган ижтимоий ўрнига мос ҳолда *жаноб*, *тақсир* сўзларини мурожаат шакли сифатида қўллаш мумкин. Бу сўзлардан *жаноб* давлат ва ҳукумат бошлиқларига мурожаатда қўлланилиши барқарор ҳолга келиб қатъийлашган, *тақсир* сўзи эса кўпроқ диний илмлик даражасида юқори турувчиларга нисбатан қўлланилади. *Мирзо ва афандим* сўзлари ҳозирги норма бўйича, деярли истемолдан чиққан²⁴.

Ғ.Н.Зикриллаев ишларида “хурмат” дастлаб феълга хос категория сифатида қаралиб, унинг семантик-функционал хусусияти, яъни мазмуни, қўлланиш ҳамда ясалиши таҳлил қилинади.²⁵

Хурматнинг ифода планига қаралса, нафақат унинг фонетик, лексик, грамматик ҳодисалар тизимидан иборат эканини, балки паралингвистик воситалар билан ҳам ифодаланишини кўришимиз мумкин. Масалан, ўзбек миллатига хос бўлган саломлашиш одобини олсак, кекса кишилар билан саломлашишда икки қўл билан сўрашиш, ёки хурматли шахслар билан ўтирган давралардан чиқиб кетаётганда орқага юриб чиқиб кетиш, бош эгиб таъзим қилиш, тиз чўкиб таъзим қилиш (ушбу ҳолат инглиз тилида *obeicanse* дейилади) ва бошқалар кузатилади.

Биз юқорида хурмат ижтимоий ҳолатларга кўра юзага келишини айтиб ўтдик. Олимлар хурматни категория сифатида, тушунча, концепт деб баҳолаганлар. “Ҳар бир табиий тилда бўлганидек, ўзбек тилида хурмат ифодаловчи терминлар тарихий, маданий тараққиёт натижасида юзага келган. Хурмат тушунчасининг ифода шакллари, намоён этиш воситалари муайян тарихий жараён маҳсули ҳисобланади. Хурматнинг тил ривожини, коммуникатив муносабат билан боғлиқлиги, ифода этиш шакли ва намоён бўлиш хусусиятларига эга эканлиги бу тушунчани категория сифатида тадқиқ этишни талаб этади. Хурмат категорияси ижтимоий-лисоний вазиятда, мулоқот жараёнида реаллашадиган ҳодиса, нутқий ифода жиҳатидан морфологик, синтактик, лексик воситаларига эга бўлган лисоний тушунчадир”²⁶. Кўринадики, тадқиқотчи категория атамасини қўлласа-да, хурмат ифодаловчи воситаларни гетероген табиатлилигидан келиб чиқиб майдонга кўпроқ яқин келувчи фикрлар баён қилади.

Х.К.Имамова турк тилида хурмат маъносини ифодаловчи морфологик воситалар сифатида *-лар, -лер; -(i)niz, -(i)niʒ / -(u)nuz, -(ü)nüz; -m (-im, -im / -im, -iim); -r(-ar, -er, -ir, -ir / -ur, -ür)* қўшимчаларини келтиради ва уларнинг функционал хусусиятлари, услубий-семантик имкониятлари, хурматни ифодалашдаги ўрни ҳақида фикр юритади. “Баъзи бир аффиксал морфемалар

²³ Қодиров П. Ҳумоюн ва Акбар – Авлодлар довони (роман). Интернет манба. – Б.58.

²⁴ Акбарова З. Ўзбек тилида мурожаат шакллари. –Тошкент: “Академнашр”, 2015. – Б.31

²⁵ Зикриллаев Ғ.Н. Феълнинг шахс, сон ва хурмат категориялари системаси. –Тошкент, Фан, 1990. – Б. 20-21.

²⁶ Имамова Х.К.Турк тилида хурмат категорияси. Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс. – Тошкент, 2017. – Б.13-14.

категориал жиҳатдан ҳам отларга, ҳам феълларга қўшила олади. Мана шундай морфологик кўрсаткичлардан бири *-лар, -лер*дир. Турк тилида *-лар, -лер* ҳурмат тушунчасини ифодалашда энг фаол аффикс ҳисобланади”²⁷. Ушбу ҳолатга қўшилган ҳолда шуни айтиб ўтмоқчимизки, *-лар* қўшимчасининг қўлланилиши ҳудудларда ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг ҳаммаси ҳам ҳурматни ифодаламайди. Масалан, Андижонда *-лар* қўшимчаси фақат кўплик ҳосил қилади.

Профессор Ш.Шаҳобиддинова ҳам ўзбек тилидаги ўзига хос маънонинг юзага чиқиши ҳақида куйидагиларни айтган эди: “Шунингдек, *-лар*да ҳурмат маъноси ҳам мавжуддир. *-лар* морфемасидаги ҳурмат маъноси сон категорияси УГМси билан тур-жинс муносабатларида турмайди. Шунинг учун *-лар*даги ҳурмат маъноси сон категориясига мансуб бўла олмайди. Бу маънони ифодаловчи *-лар* морфемаси ҳурмат ёки субъектив баҳо парадигмасига киради”²⁸.

А.М.Щербак “кўплик формаси *-лар, -лер*нинг туркий тиллар учун умумий бўлган жиҳатларидан бири, тингловчига ёки ўзгага ҳурмат ифодалашда қўлланиши” эканлигини таъкидлайди²⁹.

А.Ғуломов, Ш.Раҳматуллаев *-лар* кўплик аффиксининг ҳурмат маъносини ифодалаш жиҳатлари ҳақида тўхталганлар³⁰.

Ш.Раҳматуллаев *-лар* аффикси ва унинг функционал кўринишларини омоним сифатида баҳолайди³¹. Одатда грамматик кўплик шакли сифатида баҳоланувчи *-лар* билан *-лар* ҳурмат шакли мазмунида ҳозирги ўзбек тилида алоқадорлик йўқолган *-лар* қўшимчаларининг омонимик ўхшашлиги бир қарашда яққолдек туюлса-да, кенгроқ назар ташлаш уларнинг грамматик шакли жуда ҳам муқобил эмаслигини кўрсатади. Грамматик шаклларни контекстдан узиб олиш уларнинг нафақат мазмунига, балки шаклланив имкониятларига ҳам таъсир кўрсатади. Хусусан, *-лар* қўшимчалари воқеланишида ҳам шундай ҳолат кузатилади. Бу эгалик қўшимчасининг қўлланилиши билан боғлиқ. *-лар* кўплик шакли эгалик қўшимчасидан олдин, ҳурмат шакли *-лар* эгалик қўшимчасидан кейин жойлашади. Буни бир қарашда ҳеч ким рад этмайди. Бироқ эгалик қўшимчаси позициясининг муҳимлиги кўплик ва ҳурмат шакллари сифатида *-лар* қўшимчасинигина эмас, эгалик қўшимчасини ҳам кўрсатиш лозимлигини англатади. Албатта, анъанага кўра биз ҳам тадқиқотимизда *-лар*ни ҳурмат ифодаловчилардан бири сифатида баҳолаб келаётганимизга қарамай, аслида (эгалик қўшимчаси)+*-лар* шаклини назарда тутишимизни таъкидлаш лозим. Шунингдек, ҳурмат ифодалашнинг бу шакли аслида янада кенгроқ бўлиши, сўз доирасидан чиқиб жумла доирасига ўтишини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим: *Дадамлар келдилар* жумласидаги *келдилар* сўзидаги *-лар*, бу ўринда шахс-сон эмас, ҳурмат ифодалаш учун хизмат қилмоқда. Уни олиб ташлаш *Дадамлар*

²⁷ Имамова Х.К. Турк тилида ҳурмат категорияси. Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс. – Тошкент, 2017. – Б.14-15.

²⁸ Шаҳобиддинова Ш. Ўзбек тили морфологияси. Монография. – Андижон, 2012. – Б.62.

²⁹ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). – Л.: Наука, 1981. – 183 с.

³⁰ Ғуломов А. Ўзбек тилида кўплик категорияси. – Т.: Ўздавнашр, 1944. – 56 б.

³¹ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – T.: Universitet, 2006. I. –142 b.

ифодалаётгандек туюлган ҳурмат маъносига путур етказди. Қиёсланг: *Дадамлар келдилар – Дадамлар келди*. Иккинчи жумлада ҳурмат эмас, боғлиқлик асосидаги кўплик – *Дадам ва яна кимлардир* маъноси ифодалана бошлади. Демак, ҳурмат маъноси аслида (*эғалик қўшимчаси*)+ *-лар* + (*шахс-сон қўшимчаси -лар*) шаклида бўлиб, ҳам шаклан, ҳам мазмунан марказий позицияни эгаллаб келаётган *-лар* қўшимчаси бу формуланинг кондцион ифодасидир.

Марказий шакл сифатида *-лар*нинг танланишига, шунингдек, қолган шаклларнинг позицион ўзига хосликлари ҳам таъсир қилади. Шахс-сон ифодаловчилар қаторида келувчи *-лар* ҳурмат маъноси ифодаланган сўз шакл таркибида эмас, эғалик қўшимчалари ҳам баъзи позицион ўзгаришларга киради.

Ўзбек тилшунослигида кейинги йилларда “ҳурмат” категориал, яъни категория ҳосил қилувчи маъно деб қаралмоқда. “Ҳурмат”нинг семантик хусусияти эса бошқа предикатив маънолар (шахс, сон, замон, майл)дан фарқ қилиши кўрсатилади: ҳурмат иккинчи ва учинчи шахс шакллари учун муштарак бўлиб, бир неча кўринишга эга эмас, яъни қисмга бўлинмайди³². Диссертацияда “ҳурмат” семантик майдонини ташкил этувчи воситалар таҳлил этилган.

“Ҳурмат”га даҳлдор воситаларнинг майдонда тутган ўрнини аниқлаш уларнинг структур-функционал-семантик хусусиятини тадқиқ қилишдан иборат. Бунинг учун ҳар қайси восита алоҳида олиб қаралиши лозим. Бунда майдон ядросини ҳосил қилувчи воситадан бошлаб марказга кирувчи воситага ўтилади, кейин майдон марказига кирмайдиган воситалар олинади. Шу йўл билан ҳар қайси воситанинг ўзига хос лисоний хусусияти, яъни унинг майдондаги бошқа воситалар билан ўхшаш ва фарқли жиҳатлари аниқланади.

Матнда бундай воситалардан бири иккинчисининг маъносини ойдинлаштириш, кучайтириш, таъкидлаш, ажратиб кўрсатиш учун хизмат қилади. Бундай вазиятда воситанинг лисоний хусусияти ўзгармайди.

Ҳ.Ҳожиёвнинг уқтиришича, “Ҳурматни ифодаловчи луғавий восита, яъни айрим от (*домла, устоз*) ва сифат (*ҳурматли, муҳтарам*)нинг луғавий мазмунидан ҳурмат англашилиши ҳамда от ва феъл туркумидаги ҳурматга даҳлдор шакллар гапда биргаликда қўлланади. Ҳурмат маъноси сон ва олмошга хос бўлиб, ҳурматни даражалаб кўрсатиши ҳамда қўлланиши жиҳатидан кишилик олмошлари феълнинг ҳурматга даҳлдор қўшимчаларига ўхшайди”³³.

Ғ.Н.Зикриллаев томонидан ҳурмат функционал-семантик майдон ёки грамматик-лексик майдон сифатида ҳам ўрганилиши мумкинлиги, бундай ҳолда уни ифодаловчи морфологик воситалар шу майдоннинг ядросини ҳосил қилиши эътироф этилади³⁴.

Халқларнинг ҳаёт тарзи “ҳурмат” ифодалашнинг ўзига хос вербал ифодаларини юзага келтирган. Диссертацияда бундай шакллар бафуржа ўрганилган.

³² Зикриллаев Ғ.Н. Феълнинг шахс, сон ва ҳурмат категориялари системаси. – Тошкент, Фан, 1990. – Б. 22.

³³ Ҳожиёва Х. Кишилик олмошлари ва ҳурмат маъноси. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2000. № 4. – Б. 37-38.

³⁴ Зикриллаев Ғ. Феълнинг шахс, сон ва ҳурмат категориялари системаси. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.22.

Сўзлашув нутқига оид тил воситаларини тадқиқ қилар экан, Т.Мадрахимов ўзбек ва инглиз тилларида қуйидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларини уқтириб ўтади. “Ҳар бир тил ўз сўзлашув тил воситалари мажмуи, уларнинг ўзига хос лексик-семантик, морфемик-синтактик, услубий хусусиятлари билан фаркланади. Жумладан, ўзбек ва инглиз тили турли оилаларга мансублигига кўра ўзига хосликка эга. Шунингдек, ҳар икки тилнинг сўзлашув тил воситалари жумласи бой ва ўзгача, масалан: оддий салом алик билан боғлиқ ўзбек тилининг “*Ассалому-алайкум*”, “*Ва алайкум-ассалом*”, “*салом*” каби. Инглиз тилида “*How do you do?*”, “*Hello*”, “*Hi*”, “*Good morning*”, “*Good afternoon*”, “*Good evening*”, “*How are you?*” сингари сўзлар мавжудки, буларсиз коммуникатив жараёни тасаввур қилиш қийин”³⁵.

Диссертациянинг “**“Хурмат” семантик майдонини ташкил этувчи тил воситаларининг лингвопрагматик ва лингвокультурологик жиҳатлари**” деб номланган учинчи боби “*“Хурмат” семантик майдонини ташкил этувчи тил воситаларининг лингвопрагматик таҳлили*” ва “*“Хурмат” семантик майдонини ташкил этувчи тил воситаларининг лингвокультурологик таҳлили*” қисмларига ажратилган. Маълумки, прагматика нутқ жараёни маҳсули бўлиб, у инсоннинг ижтимоий фаолиятини ўзида мужассам этади. “Хурмат” семантик майдонининг лингвопрагматик хусусияти деганда, уни ифодаловчи воситаларнинг мазмуни (асосий ва қўшимча маънолари), вазифаси, қўлланилиши, коммуникатив-прагматик томонлари назарда тутилади. Бизнингча, ҳурмат семантик майдонини ифодаловчи тил воситаларининг лингвопрагматик жиҳатдан тадқиқи мулоқотда прагматик хатоларга йўл қўйилмасликка доир билимларни ошириш имкониятини кенгайтиради.

“Хурмат” семантик майдонининг лингвопрагматик жиҳатларини ифодалашда вербал ва новербал воситалар мавжуд. Вербал воситаларга қуйидагилар киради: феълнинг ҳурматга даҳлдор шакли (шаҳс, сон ва ҳурмат қўшимчаси), феълнинг ўзак-негизи, отнинг эгалик шакли (шаҳс, сон ва ҳурмат қўшимчаси), отнинг ўзак-негизи, отлашган сўз (шаҳс, сон ва ҳурмат қўшимчаси билан), олмош, олмошнинг *ўзлари*, *булар*, *улар*, *сизлар*, *сенлар*, *бизлар* каби турлари, сон (от ўрнида қўлланувчи сўз), сифат, икки отнинг ўзаро бирикуви, от билан олмошнинг бирикуви, оҳанг, равиш, равишдош, сифатдош ва бошқалар. Новербал воситаларга *эгилиб*, *таъзим қилиб*, *қўлини кўксига қўйиб салом бериш*, ижтимоий муносабат (*қўл қовуштириб туриш*, *бошини эгиб туриш*, *тик қарамаслик*, *икки қўллаб сўрашиш*, *орқасидан бориш*, *орқада туриш*, *орқа билан чиқиб кетиш*, *юз ифодаси*, *кулимсираб гапириш*, *овозини кўтармасдан гапириш*, *кайфияти ва вақтига қараш*, *касбига*, *мансабига*) ва ҳоказолар киради. Бу воситаларнинг ҳаммаси ҳам “ҳурмат”га бир хил муносабатни ифодаламайди. Улардан айримлари “ҳурмат”га юқори даражани кўрсатса, бошқалари қуйироқ даражани кўрсатади. Яъни бунда айрим восита “ҳурмат”ни ўзи ифодаласа, бошқаси бетарафдир. Бетарафликдаги восита “ҳурмат”ни ҳам “ҳурмат”га зид

³⁵ Мадрахимов Т.А. Ўша асар. – Б.116.

маънони ҳам ифодаламайди. Уларнинг айрими нутқда сақланиб қолади. Айрим бетараф воситалар матн ёрдамида “хурмат”ни ифодалайди.

Нутқ жараёнида сўзловчи ва адресатнинг мавқеини аниқлаш тилшуносларнинг диққат марказида турган муаммолардан биридир. Интеракцияда иштирок этаётганлар тил воситаларини, энг аввало, кишилик олмошларининг функционал вазифаларига ҳамда уларни ситуацияга қараб ўзгариб туришига эътиборларини қаратганлар. Маълумки, кишилик олмошлари коммуникацияда асосий ва етакчи тил бирлиги бўлиб хизмат қилади, уларсиз мулоқотни тасаввур қилиш қийин. Дунёдаги барча тилларда кишилик олмошлари мавжуд ва уларнинг ўз тизими, шу билан бирга, нутқда бажарадиган вазифалари бор. Бир кишилик олмоши бажарадиган функционал вазифани иккинчиси бажара олмайди. Хусусан, Ғ.Зиқриллаев кишилик олмошларида хурмат маъноси ифодаланишини мазмуний узв сифатида тавсифлайди³⁶. Олимнинг фикрлари асосли бўлса-да, муайян грамматик конситуацияни хурмат маъноси юзага чиқиши учун шарт қилиб қўйилиши, бизнингча, тўғри эмас. Бизнингча, “хурмат” маъноси юзага чиқишида грамматик эмас, лингвокультурологик жиҳатлар муҳимдир.

Халқимизнинг одатига кўра қадимдан кичикларнинг катталарни “сиз”лаши қанчалик табиий туюлса, катталарнинг кичикларни, айниқса, ўзига яқин кишилар (*фарзанд, ука, сингил, жиян* кабилар)ни “сен”лаши шунча оддий ҳисобланиб келинган. Фикримизнинг тасдиғи сифатида “Икки эшик ораси” романидаги қуйидаги парчага мурожаат қилайлик:

Эрталаб уйғонсам, қора хотиннинг қучоғида ётибман.

– *Дада! – деб гингишган эдим, қора хотин юзимдан ўпиб юпатди.*

– *Отанг ҳозир келади, қизим. Идорага кетди. Гап бундоқ, Робияхон. Энди сен менинг қизим бўлдинг. Мен – ойингман. Хусан буванг – буванг. Ёшинг тўққиздами? Акангни ёши ўн бирда. Бундан чиқди, Кимсан – аканг. Акангни “сиз” деб гапиргин, хўпми, қизим!*³⁷

Кўринадики, *сен*лаб гапираётганлиги учун Робияхон қора хотиндан хафа бўлаётгани йўқ, аксинча, яқин олаётганлигидан севинишяпти. Бироқ, ўзидан ҳатто бир ёш катта кишини “сен”лаб гапириш ҳам ҳурматсизлик ҳисобланади. Шунинг учун ўзидан икки ёш катта Кимсанни Робияхонга “сиз” дейишини таъкидлаяпти.

Нутқда мурожаат шакллариининг бир кўриниши – “сен” ва “сиз” олмошларининг қўлланилишида ҳам ҳудудий фарқланишлар кузатилади.

Ўзбек тили бошқа туркий тиллардан фарқли ўлароқ, эркалаш маъносини ифодалаш учун махсус, яъни кичрайтириш билан боғлиқ бўлмаган қўшимчага эга. Ўзбек тилида хилма-хил лексик маъноли отдан эркалаш шаклини яшаш мумкин. Бу гуруҳга кирувчи шахсий муносабат шакли сўзда, асосан, эркалаш маъносини келтириб чиқариш учун хизмат қилади.³⁸ Отнинг эркалаш маъносига

³⁶ Зиқриллаев Ғ. Истиқлол ва адабий тил. – Тошкент: “Фан”, 2004. – Б.64. www.ziyouz.com kutubxonasi

³⁷ Ҳошимов Ў. Икки эшик ораси. – Т.: “Шарқ”, 2012. – Б.54.

³⁸ Замоновий ўзбек тили. Морфология 1 жилд. - Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. – Б.233.

эга бўлган луғавий шакл *-гина (-кина, -қина), -жон, -хон, -бой, -бек, -қул, -той, -ой, -бек, -пошиша, -биби, -бону, -нисо, -пари, -гул, -лоқ* каби кўшимчалар воситасида ҳосил қилинади. Инглиз тилида эса *-son, -ella, -ia* каби морфологик кўшимчалар орқали ҳурмат, эркалаш каби маънолар англашилади.

Инглиз тилида бундай ҳодисага дуч келмаймиз. Чунки инглиз тилида “*Ҳурмат*” семантик майдонини ташкил этувчи тил воситаларининг лингвокультурологик хусусиятларини ўрганишда гендер хусусиятларни аниқлаш катта аҳамият касб этади. Диссертацияда бундай хусусиятлар бафуржа кўриб чиқилган. Мисоллар таҳлилига доир хулосалар жадвал ва чизмаларда акс эттирилган.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Таҳлиллар ҳурмат майдонининг ядро, марказ ва чекка каби уч қисмдан иборат экани, уларнинг ижтимоий-лисоний, лисоний-нутқий, структур-семантик-функционал хусусиятида ўхшашлик ва фарқ борлигини кўрсатди. Фейлнинг ҳурмат категорияси майдон ядросини ҳосил қилувчи асосий воситалардан бўлиб, унинг шакллари ҳурматнинг турли даражасини ифодалаш учун хосланади ва нутқда мустақил (бир ўзи) қўлланишда бошқа воситаларга нисбатан кўп ишлатилганидан бош (етакчи) восита ҳисобланади.

2. Майдон марказини ҳосил қилувчи восита учта: отнинг ҳурмат, кесимлик ва олмош категорияси. Биринчи категория шакллари ўзак, негиз ва саккизта кўшимчадан иборат. Шаклнинг биринчи қисми, ким сўроғига жавоб бўлган отнинг ўзак, негизи ҳурматга бетараф бўлади. Бетарафлик от англаган ўзга шахснинг сўзловчи билан ижтимоий муносабатига боғлиқ ҳолда нутқда сақланиб қолади ёки бошқа лисоний воситалар ёрдамида ҳурмат тарзида намоён бўлади. Кесимлик категорияси шакли бир ва икки қисмли бўлади. Бир қисмли шакл ўзак ва негиздан ҳосил бўлади. Кўшимча бешта бўлиб, бир ва икки узвдан тузилган: *-сан, -санлар, -сиз, -сизлар, -лар*. Иккала категория унсурлари бириктиб ҳам келади. Масалан: *ука+си+сан, ака+лари+сиз*. Бундай ҳолда иккита сўз тежалган бўлади. *Сиз уларнинг акаларисиз* каби.

3. Сифат, равиш, сифатдош, ҳаракат номи ҳамда ёрдамчи сўз майдоннинг чекка қисмида жойлашган воситалар саналиб, уларнинг кўпчилигида ҳурматга муносабат яққол кўринмайди. Бундай муносабат юзага чиқиши учун нутқий шароит талаб этилади ва бу вазифани мазмуний силжиш, кўчиш бажаради.

4. Маълум бир сўз умумий лексик маънога кўшимча маъно ифодаловчи формада бўлиши мумкин. Лекин бу маъно ва форма бошқа бирор маъно ва форма билан муносабатда бирлик ҳосил қилмаса грамматик категория ҳақида гапириб бўлмайди. Демак, бир-бирига қарама-қарши кўйилиши, бир-бирига нисбатан олиниши, оппозиция ҳосил қилиши мумкин бўлган икки ва ундан ортиқ грамматик маъно ва шу маъноларга хос формаларгина грамматик категорияни ҳосил қилади. Шунинг учун ҳурмат морфологик категорияси ҳақида гапириб бўлмайди, бироқ ҳурмат ифодаловчи морфологик шакллар мавжуд. Уларда бу маъно қоришиқ ифодаланади.

5. Категория шакллари икки қаторли тизим ҳосил қилади. Биринчи қатор 2 шахсда ўндан ортиқ, иккинчи қатор 3 шахсда ўнлаб шакл бор. Биринчи қатор шакллари ўзак, негиз ва қўшимчадан тузилади. Қўшимча ўнта бўлиб, таркибидаги тўртта унсур ҳурматга оид: *-сан, -сиз, -(u)нг, -из*. Қўшимчадан тўрттасида ҳурмат, учтаси ва ўзак-негизда, ҳурматга бетарафлик белгиланган, битта қўшимча мазкур иккала маънога ҳам бетараф. Икки қўшимчада эса ҳурмат белгиланган бўлиб, таъкидланган ҳурматга бетарафлик мавжуд. Бинобарин, олтига қўшимча ўзаро ва учта қўшимча ўзак, негиз билан маънодош. Битта қўшимча эса иккала гуруҳга ҳам қисман ўхшаш. Шунинг учун у оралиқ шакл вазифасини бажаради. Иккинчи қатор шакллари майл ва замон кўрсаткичи ҳамда *-лар* қўшимчаси билан ясалади. Бу воситалар лисоний хусусияти жиҳатидан иккига бўлинади. Майл ва замон кўрсаткичлари кўп маъноли бўлиб, тежамкорлик юқори даражада зуҳур бўлади. Уларда майл, замон маъносидан ташқари шахс, сон ва ҳурматга ҳам муносабат мавжуд.

6. Ҳурмат майдони воситаларининг структур-семантик-функционал хусусиятининг узви ва матний таҳлили ҳурматнинг лисоний-ижтимоий майдон сифатида ядро, марказ ва чекка қисмдан тузилган ҳамда лисоний ва нолисоний воситалар билан бир неча даражада ифодаланадиган ижтимоий-субъектив маъно эканини далиллайди.

7. Ҳурмат фонетик ва нолисоний воситалар билан ҳам ифодаланса-да, биз, асосан мазмун ва шакл томонга эга тил бирликларини таҳлилга тортдик. Ҳурмат билан узвий боғлиқ маъноларни у билан бирга олиб қараш мақсадга мувофиқлиги, ҳурмат ифодаловчи воситалар учун умумий бўлган маъноларни майдонга бирлаштириб ўрганиш ҳам назарий, ҳам амалий, ҳам методик жиҳатдан тўғридир.

8. Ҳурмат майдонидаги стереотиплар халқ маданияти ва менталитетига асосланар экан, тил бирликларини танлашда унинг қайси тилга мансублиги муҳимдир. Ҳурматни от, сифат, ундов сўзлар орқали ифодалаш феъл шакллари ёрдамида ифода этишдан фарқли равишда, асосан, жонли сўзлашув нутқига хос бўлиб, ўз эмоционал-экспрессивлиги билан ажралиб туради. Ҳурматнинг бу тури адресантнинг истагини ифодалаб, адресатни бирон бир талабни бажаришга ундайди.

9. Ҳурмат прагматикасининг асосий аспектларини аниқлашда тил воситаларини танловчи адресант ва уни қабул қилувчи адресатнинг ижтимоий мавқелари, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, коммуникатив актдаги шарт-шароитлар, нутқнинг таъсири биринчи планга чиқади.

10. Ўзбек ва инглиз маданиятидаги миллий менталитет, коммуникатив характер, хушмуомалалик ва миллийлик спецификаси ҳар иккала халқ вакилларининг мулоқот вазиятида адресантнинг адресатга психолингвистик таъсирида ўзига хос намоён бўлади. Ҳурматни ифодалашда нутқий этикет энг муҳим омилдир.

11. Нутқ этикети формуллари жамият, менталитет ва маданиятнинг инъикосида ўз таъсир кучини орттириб, тўла-тўқис шаклланади. Нотаниш инсон

билан суҳбат қуришда, вазиятни тўғри баҳолай олиш ва ўз фикрини маданият омилига таянган ҳолда ифодалаш тўғридир. Нутқий этикет меъёрларини билиш ва уларга риоя қилиш, миллийликка асосланиб ёндашиш мулоқотнинг самарали яқунланишига олиб келади.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING DOCTOR
OF PHILOSOPHY (PhD) SCIENTIFIC DEGREE
PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 AT ANDIJAN STATE UNIVERSITY**

ANDIJAN STATE UNIVERSITY

MATKARIMOVA ASHURKHON ISMOILOVNA

**LINGUOPRAGMATIC AND LINGUO-CULTUROLOGICAL FEATURES OF
LANGUAGE MEANS EXPRESSING THE SEMANTIC FIELD OF "RESPECT"**

10.00.11 – Theory of Language. Applied and Computer Linguistics

**DISSERTATION ABSTRACT
for the Doctor of Philosophy scientific degree (PhD) in philological sciences**

Andijan – 2021

The theme of the PhD dissertation is registered by Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B2019.2.PhD/Fil924

The dissertation has been prepared at Andijan state university

The abstract of the dissertation is posted in three (Uzbek, Russian, English (resume)) languages on the website of Andijan state university www.adu.uz and «ZiyoNET» information and educational portal (www.ziyo.net.uz).

Scientific supervisor: Shakhabitdinova Shokhida Khashimovna
Doctor of Philological Sciences, Professor

Official opponents: Iskandarova Sharifakhon Madalievna
Doctor of Philological Sciences, Professor

Hoshimova Dildora Madaminovna
Doctor of Philological Sciences, Docent

Leading organization: Kokand State Pedagogical Institute

The defence of the dissertation will take place on « 9 » « 10 » 2021 at « 10.00 » at a meeting of the Scientific Council PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 awarding scientific degree at Andijan State University (Address: 129 University street, Andijan, 170100, Tel: 0(374) 223 88 14; Fax: 0(374) 223 88 30; e-mail: agsu_info@edu.uz)

The dissertation is available at the Information Resource Center of Andijan State University (registered number 183) (Address: 129 University street, Andijan, 170100, Tel: 0(374) 223 88 14;

The abstract of the dissertation was distributed on « 28.09 » 2021 (Protocol at the registered № _____ on « ____ » 2021).

N.M.Uluqov
Chairman of the Scientific Council
awarding scientific degrees, Doctor of
Philological Sciences, Professor

F.F.Usmanov
Secretary of the Scientific Council
awarding scientific degrees, PhD

M.I.Umarkhodjaev
Chairman of the Scientific Seminar at
the Scientific Council awarding
scientific degrees, Doctor of
Philological Sciences, Professor

INTRODUCTION (PhD thesis annotation)

Topicality and necessity of the dissertation theme. In world linguistics, the scope of research focused on the study of language units in relation to the human factor is broadening.

In particular, in modern linguistics it is important to linguistically name the phenomena that take place in reality, to study the linguopragmatic features of the semantic field of "respect", which is one of the main means of their communicative realization. It is also urgent for today's linguistics to prove that paradigmatic and syntagmatic relations, which are important in determining the systemic characteristics of language and its levels in the field system, are formed in the combination of cognitive and communicative activities.

In world linguistics, in particular in Uzbek linguistics, the study of the units of respect in communication (language means that honour women, men and children) has been conducted in various aspects of language. The realities of modern life show that in all societies of the world today, communication is characterized by being very free, unexpected and far from the language rules. The role of verbal and nonverbal means of the units of respect has increased more than ever in this, and they have started to take on a pragmatic and cultural burden on themselves. In particular, their gender oriented pragmatic and culturological aspects related to speech situation are neglected by researchers.

The need to increase the effectiveness of reforms in the spiritual sphere in our country requires enhancing the work in this direction to a qualitatively new level. The means that make up the semantic field of "respect" are also an integral part of human speech acts and it is natural that there is a growing interest in studying its place in the communication process. Indeed, "in today's era of globalization, it is natural that every nation, every independent state gives priority to ensuring its national interests, in this regard, first of all, the preservation and development of their culture, ancient values, mother tongue³⁹". In carrying out this general task, the question of determining the expression of "respect" through verbal and nonverbal methods is pending. The main task is to express respect for the specially adapted forms of language means that make up the semantic field of "respect", for example: *-s: dadamlar keldilar (Dad has come)*; non-specific forms also represent respect in the process of performing another task: for example, saying a name is in fact a sign of a formal attitude, but it also represents respect - *Ahmad Ulugovich!* The factors determining this position have not been studied in a monographic way. The second aspect of the speech process - the features of the manifestation of constitutional, extralinguistic factors - also determines the actuality of the topic, which is not specifically studied in terms of the semantic field of "respect".

To a certain extent, this dissertation work will serve to implement the tasks set out in PF-4947 of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 "On the Strategy of actions for further development of the Republic of Uzbekistan",

³⁹Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5850-сон Фармони. Манба: <http://lex.uz/docs/4561730>

PF-4958 of February 16, 2017 "On further improvement of postgraduate education", No. PF-5781 dated August 13, 2019 "On measures to further develop the tourism industry in the Republic of Uzbekistan", No. PF-5850 of October 21, 2019 "On measures to radically increase the prestige and status of the Uzbek language as the state language", Decrees No. PF-6084 of October 20, 2020 "On measures to further develop the Uzbek language and improve language policy in our country" and PF-6097 of October 29, 2020 "On approval of the Concept of development of science until 2030"; Resolutions of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated May 20, 2017 No. PP-2909 "On measures to further develop the system of higher education", May 22, 2017 No. 304 "On further improvement of the system of postgraduate education", Resolution of the Senate of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan No. SQ-297-IV of May 28, 2021 "On approval of the strategy for achieving gender equality in the Republic of Uzbekistan until 2030" as well as the tasks set out in other regulations related to this activity.

Dependence of the research on the priorities of the development of science and technology in the country. The dissertation was completed in accordance with the priorities of the development of science and technology: I. "Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and a democratic state."

The degree to which the problem has been studied. The concept of national identity is the sum of the needs of socio-philosophical, cultural and political interests of each nation, people, past and present values, traditions, language, culture, belonging to a particular state. It is well known that language is associated with a great social need from the perspective of its origin. People who make up a society can only live by saying something to each other, expressing opinions, conveying, as well as interacting with each other in some way. In this process, they address each other with linguistic means expressing respect and non-verbal tools in a way that is specific to women, men, and children, depending on their career status, reputation, and occupation.

The historical development of society, the allocation of labor has gradually led to the division of people into separate groups and strata, and each group, class has its own forms of addressing. For example, mutual "respect" between the common people and the aristocracy, the glorification of the individual, and as a result developed and formed the means of language that form the semantic field of "respect" for the person's status, reputation, profession. Language means of "respect" began to have their own characteristics in different regions where the same language is spoken.

The relation of language phenomena to the social factor is established by European linguists⁴⁰. Later, to this phenomenon was paid attention in Russian and Uzbek linguistics. Views were expressed on the role of addressing and honour in the speech process in the works of such scientists as N.I.Filicheva, A.A.Ufimtseva, N.Khomsky, G.S.shchur, A.Vezhbitskaya, V.V.Babaytseva, N.S.Valgina,

⁴⁰Швейцар А.Д. Современная социоллингвистика. Теория, проблемы, методы. – М.: Наука, 1976. –176 с. Швейцар А.Д., Никольский Л.Б. Введение в социоллингвистику. –М.: Наука, 1978. –216 с.

V.V.Kolesov⁴¹. The role of gestures in the process of addressing and addressing in children's language is studied in the dissertation of AG Gadjieva⁴².

While the social significance of addressing in relation to dialogic speech was studied by H.Doniyorov, B.Yuldashev, form of addressing, communication etiquette and stable speech habits were studied by S.Muminov, Sh. Rahmatullaev compared the existing forms of addressing in Uzbek with those in Russian⁴³.

A.Gulamov and Sh.Rahmatullaev paid special attention to the aspects of some morphological units expressing respect, in particular, the plural affix -s⁴⁴. Scholars such as N.K. Dmitriev, E.V. Sevortyan, A.N. Kononov, F.Abdullaev, K. Nazarov have commented on the fact that the meaning of respect can be expressed through possessive affixes⁴⁵. A.Khojiev, S.Usmanov, R.Kungurov, Y.Tojiev, R.Ikramova⁴⁶ enumerated the meaning of respect among some means of modal meaning and called it "modal form", "subjective form of assessment", "tools of miniaturization". It appears that the morphological means of expressing respect have been studied blended with other category means. G. Zikrillaev studied it by linking it to the category of person-number within the group of verbs⁴⁷. H.Khojieva studied the means of expressing the meaning of respect as a whole, and found that these means are not only mutually meaningful, but also ambiguous and economical⁴⁸.

⁴¹Филичева Н.И. Синтаксическое поле.– М.:Наука, 1977. – 204 с.; Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы. – М.:Изд-во АН, 1962. – 288 с.; Хомский Н. Синтаксические структуры. Новое в лингвистике. Вып.2, – Москва, Наука, 1962. – 412 с.; Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. – М.: Наука, 1976. – 256 с.; Вежицкая А. Понимание культур через посредство лексики и прагматики. – М.: Наука, 2001. – 288 с.; Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков. Пер. с англ. Шмелова А.Д. – М.: 2001. – 568 с.; Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Ч.3.Синтаксис. Пунктуация. – М.: Наука, 1987. – 256 с.; Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1991. – 416 с.; Колесов В.В. Язык города. – М.: Высшая школа, 1991. – 192 с.

⁴²Гаджиева А.Г. Лингвистический анализ детской речи (на материале азербайджанского языка). Автореф. ...канд.дисс.филол.наук. – Баку, 1989.– 24 с.

⁴³Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. –Тошкент: Фан, 1979. - 111-112 б.; Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фан. докт. дисс... автореф. – Тошкент, 1993. – 49 б.; Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Филол.фан. д-ри ... дисс.автореф. – Тошкент, 2000. – 57 б.; Искандарова Ш.М. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари. Филол. фан. номз. дисс автореф.. – Самарқанд, 1993. – 24 б.

⁴⁴Гуломов А. Ўзбек тилида кўплик категорияси. –Тошкент, 1944. –56 б.; Раҳматуллаев Ш. Хурмат формаси // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1973.№1. – Б. 28-30. Зикриллаев Ф. Ўзбек тили морфологияси. – Бухоро, 1994. – Б. 23.; Зикриллаев Ф. Фельнинг шахс, сон ва хурмат категорияси системаси. –Тошкент, Фан, 1990. –111 б.; Зикриллаев. Г. Семантико-функциональное исследование системы предикативных категорий узбекского глагола. Автореф. дисс... докт. филол. наук. – Ташкент, 1990. – 54 с.

⁴⁵Дмитриев К.Н. Категория принадлежности. ИСГТЯ, 4.П. – М.: 1956. – С.22; Севортян. Э.В. К проблеме частей речи в тюркских языках //Вопросы грамматического строя. – М.: 1960. – С. 146.–154.; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.: 1960. – С. 130.; Абдуллаев Ф. К вопросу о генезисе притяжательных и падежных аффиксов // Вопросы узбекского языка и литературы. –Ташкент, 1961. – С.30-31; Назаров К. Притяжательные аффиксы в узбекских народных говорах: Автореф. ... канд.дисс филол. наук. –Ташкент, 1963. – 29 с.

⁴⁶Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. – Тошкент, 1979. – 80 б.; Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари. // Низомий номидаги ТДПИ илмий асарлар. – Тошкент, 1964. – 42-китоб. –Б.126-127; Кўнгуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. – Тошкент, Фан, 1980.–165 б.; Тожиёв Ё. Ўзбек тили морфемикаси. – Тошкент, ТошДУ, 1992. –68 б.; Икромов Р. Ўзбек тилида отларнинг синтетик, аналитик ва функционал формалари. – Тошкент, Фан, 1985. – 120 б .

⁴⁷Зикриллаев Ф.Н. Фельнинг шахс, сон ва хурмат категорияси системаси. – Тошкент, Фан, 1990. – 111 б.

⁴⁸Ҳожиёва Ҳ.Я. Ўзбек тилида хурмат майдони ва унинг лисоний нутқий хусусияти. Филол. фан. номз. ...дисс. – Самарқанд, 2001. – 150 б.

B. Yusupov expresses his thoughts about the features of the meaning of respect in the framework of pronouns. In addition, on the aspects of the semantics of respect related to pronouns, K.E. Maitinskaya dwells on the use of pronouns in non-relative languages. M.S.Uzina wrote about the fact that pronouns in Persian express respect⁴⁹. D. Hakimov's article "Lexical and semantic features of the pronouns *siz* and *sen*"⁵⁰ complements the existing views about the expression of the meaning of respect in the Uzbek language through pronouns.

Sh.B.Sadikova studies the meaning of respect as a lexical-grammatical category as a socio-linguistic phenomenon. The meaning of respect is genetically classified and divided into original and relative types of respect. The structure, meaning, function and forms of the means that make up the category of respect are analyzed⁵¹.

The fact that the linguo-pragmatic and linguo-cultural aspects of linguistic means representing the semantic field of "respect" have not been specifically studied in the research to date requires the study of this research topic in a monographic plan.

Relevance of the research on the priorities of the development of science and technology in the country. The dissertation has been completed in connection with the research plan of Andijan State University on "The study of language as a system, applied linguistics, cognitive linguistics".

The aim of the research is to reveal the linguopragmatic and lingvoculturological features of the semantic field of "respect".

Research objectives include:

to identify morphological, functional-semantic features of linguistic means representing the semantic field of "respect";

to describe morphological, lexical, syntactic and stylistic units of linguistic means representing the semantic field of "respect";

to reveal linguistic and cultural differences in the semantic field of "respect";

to prove the linguo-pragmatic and linguo-cultural features of the semantic field of "respect".

The object of research is the morphological, lexical, stylistic, syntactic means that make up the semantic field of "respect" and their linguistic features.

The subject of the research is the linguistic, communicative-pragmatic and national-cultural nature of the semantic field of "respect".

Research methods. Methods of description, classification and analysis have been used in the dissertation.

The scientific novelty of the research is as follows:

the fact that language means representing the semantic field of "respect" are a universal phenomenon as an integral part of human speech activity and have unique

⁴⁹Юсупов.Б. «Местоимения в староузбекском литературном языке» (XV-XVI вв.), – Ташкент: Фан, 1991. – 142 с.; Майтинская.К.Е. Местоимения в языках разных систем. – М.: 1969. –153 с.; Узина М.С. О местоименном функционировании вежливых эквивалентов местоимений бандэ и ин джанэб в современном персидском языке // Теория и типология местоимений. –М.:1980. –128 с.

⁵⁰Хахимов. Д. Сиз ва сен олмошларининг лексик-семантик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2003. –№5. –Б. 77-79.

⁵¹Содиқова Ш.Б. Ўзбек тилида хурмат категорияси. Монография. – Тошкент, 2010. – 128 б.

national, mental, social opportunities for the realization of morphological, lexical, syntactic and stylistic units in Uzbek, English, Russian has been substantiated;

a system of linguopragmatic features of the functional-semantic situation-specific speech communication of specific morphological, lexical, syntactic and stylistic forms of language means expressing the semantics of "respect" is restored and unified in a field;

linguocultural features of lexical-semantic forms such as formal and informal respect, respect in family, friendly respect, false respect, respect for bosses and leaders, respect for religion, respect in the field of medicine are determined on the basis of linguistic and cultural differences between the units of the semantic field of "respect";

it has been proved that the decisive role of social relations in the formation of linguo-pragmatic and linguo-culturological features of the semantic field of "respect" is a phenomenon that arises on the basis of systemic and national-cultural connection of functional features of the nation.

Practical results of the research. The practical results of the dissertation are determined by:

it is proved that social relations play a crucial role in the formation of linguistic means that represent the semantic field of "respect";

the fact that the means of language that express the semantic field of "respect" are, first of all, the integral connection with the daily life of the nation is revealed;

the fact that the words, word combinations, phrases, phraseological units, texts and proverbs and sayings that fall into the semantic field of "respect" show the basis for the formation of linguo-pragmatic and linguo-cultural competence is substantiated.

The reliability of the research results is determined by the fact that the scientific data are obtained from reliable theoretical sources, the results of the research are determined using various analytical methods, the theoretical ideas and conclusions are put into practice.

Scientific and practical significance of the research results. The scientific significance of the research results is explained by the wide use of scientific material, theoretical conclusions and factual materials in the field of field theory, speech methods, pragmalinguistics, sociolinguistics, linguoculturology, monographs, textbooks for higher educational institutions and lyceums.

The practical significance of the research results is that the linguopragmatic and linguocultural analyses carried out on the example of the means representing the semantic field of "respect" serve to improve the textbooks created in linguocultural studies, culture of speech, pragmalinguistics, sociolinguistics, psycholinguistics.

Implementation of the research results. On the basis of scientific results and practical recommendations on the study of linguo-pragmatic and linguo-cultural features of linguistic means representing the semantic field of "respect":

in identification of peculiarities in the expression of the meaning of respect in world languages through comparison, in observation of words expressing respect in different forms of dictionaries in the interpretation of modern trends in linguistics, in the formation of views on ensuring the communicative effectiveness of different

linguocultures, it has been used in the project within the framework of the state research program ITD-1-57 "Development of the program of implementation of the Uzbek language" for 2012-2014, implemented at Andijan State University (Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan June 25, 2020 89-03 Reference No. 2267). As a result, the study of sociolinguistic, psycholinguistic features of language units representing the semantic field of "respect" and the scientific support of linguo-cultural and linguo-pragmatic interpretations have been improved;

the conclusions drawn from the linguopragmatic and lingvoculturological analysis of language means expressing the semantic field of respect, based on the social relations and the national-cultural relationship of the functional features of the nation in everyday life in the fundamental project "Formation of methodological bases, methods and principles of systematic research of the Uzbek language" OT-F8-057 for 2007-2011 at Andijan State University (Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan June 25, 2020 89 -Reference No. 03-2267). As a result, the study of the systematic features of the linguistic units representing the semantic field of "respect" and the pragmatic emergence of substantive features of language units were proved;

understanding of social dialogue, political-diplomatic relations and culture of the nation through the units of respect involved in the study, linguopragmatic study of linguistic means representing the semantic field of respect, a broader understanding of each other's culture, mentality, beliefs, traditions, values of two or more peoples in the February and March 2021 issues of the programs "Education and Development" and "Horizons of Science" prepared by the editorial board of the State Unitary Enterprise "Uzbekistan" of the National Television and Radio Company of Uzbekistan "Cultural and educational and artistic broadcasts" (Reference of the State Unitary Enterprise "Uzbekistan TV and Radio Channel" of the National Television and Radio Company of Uzbekistan No. 04-25-965 of June 7, 2021). As a result, it has served as an important source in practices such as the study of the sociolinguistic and psycholinguistic features of language units expressing respect and the elucidation of the scientific basis of linguo-pragmatic and linguo-cultural interpretations.

Approbation of the research results. The results of the study have been discussed at 4 international and 4 national scientific conferences.

Publication of the research results. A total of 17 scientific papers on the topic of the dissertation have been published, including 9 scientific articles, including 7 in national and 2 in foreign journals, recommended by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan to publish the main scientific results of doctoral dissertations.

The structure and volume of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of references and appendices, with a total volume of 147 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the **introductory** part the topic and its relevance of the scientific research is substantiated, the goals and objectives, the object and subject of the research are defined, the relevance of the scientific work to the priorities of the development of science and technology in the country is shown, information about the scientific novelty of the dissertation, practical results and their reliability, theoretical and practical significance of the work, the implementation of the results in practice, publication in scientific journals, the structure of the work is provided.

The first chapter of the dissertation, entitled **“Semantic field in modern linguistics and the theory of field of “respect”**” including two parts in it **“Description and Classification of the Linguistic Field in Modern Linguistics”** and **“The Nature of the Linguistic Units Representing “ Respect”**”.

Concentration of language units in a certain field is one of the priorities of modern linguistics. The description of the language unit concentrated in the field is revealed more clearly against the background of adjacent units. Field theory was originally applied to the study of objects of exact sciences. Field is a way of living language units, which shows that field theory is one of the effective ways to reveal the essence of language units. This method of research provides more practical results, as the concentration is based not only on the intralinguistic, but also on the linguoculturological, psycholinguistic and other extra-linguistic aspects of language units. Many linguists have conducted research on field theory. In particular, “the first ideas about the theory of the field (ideography are found in the works of Eastern scholars. But the composition and history of the development of such views as a separate linguistic doctrine is undoubtedly directly related to the history of the development of European linguistics. This doctrine first entered linguistics as a semantic field theory”.⁵² Ancient linguistics also had a tradition of describing and classifying language units by grouping them into fields, creating ideographic, mobile dictionaries.

Professor Sh.Iskandarova shows the development of research on the study of the semantic field as follows: “The development of field theory in linguistics in recent years has reached such a level that its ideas and methods have begun to be applied not only to the lexical level of language, but also to other levels. Preliminary research provided a theoretical basis for the discovery of general laws for the construction of various dictionaries, based on the scope of the content field. Later, serious works in this direction appeared in other spheres of language, including morphosemantics, grammar”.⁵³

Gradually, linguists increased the scope of research on field theory.

Linguistic means that focus on the semantic field include morphological, lexical, semantic, and syntactic levels.

⁵² Йўлдошев Б. Замонавий тилшунослик тараққиётида майдон назариясининг ўрни хусусида. /Хорижий филология.Тил. Адабиёт. Таълим. – Самарқанд, 2005/4 (17). – Б.14-17.

⁵³ Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдонлар асосида ўрганиш муаммолари. - Т.: “Фан”, 1996. – Б.17.

“An in-depth study of the theoretical foundations of linguistic field-related phenomena, including the division of each language level unit into components based on specific fields, in particular, the division of each semantic field into specific microfields, the internal structure of these semantic fields, the relationship of structural units, research on the structure is of great importance in revealing the systemic nature of language. The field-based study of different levels of language provides a convenient opportunity to clearly define the perception of the structure of the objective world in the human mind”.⁵⁴

Man makes great use of grouping in the process of learning. Adding an object to a group is almost like describing it. The language unit included in the field represents aspects that are not visible outside the field.

This situation, that is, the concentration of lexemes on the basis of certain rules, is clearly reflected in dictionaries.

The language units that accumulate in each field are adaptable in terms of meaning and content. The appearance of linguistic units with a complex content and expression plan - the concentration of syntactic units in the field is logical in this respect, but it is difficult to reveal exactly their spatial features. This can be seen not only in the Uzbek but also in the world linguistics in the absence of acceptable descriptions of syntactic categories.

The semantic field of “respect” is also ambiguous, and they vary according to social circumstances. The expression of such cases is in the text.⁵⁵

First of all, words, phrases, sentences, texts play an important role in oral communication. Their meanings and means of expression are determined by social circumstances.

In this study, we have tried to identify the occurrence in linguistics of the semantic field of "respect", the possibilities of expression, the means of expression. The semantic field “respect” is a concept that expresses the relationship between a person and a person, a person and an object, an object (s) and an object (s) that exist in an objective being (nature, social life). Therefore, the semantic field of "respect" can be included in the list of universal, irrefutable concepts such as the result, purpose, time, quantity, which are specific to the objective reality.

The semantic field of “respect” is essentially made up of recipients and addressees who respect each other. Its first element is the "addressee", the second component (element) is the "addresser".

According to the analysis, the content of any language unit is revealed on the basis of a certain scenario - in relation to other language units. For example, it is known from the siege that the word "жаноб" means respect or contempt: *Жаноб, сизнинг эртага вақтингиз борми* (respect) // *Жойни бўшатиб қўйсангиз, жаноб* (irony). This collaboration creates a gestalt.

⁵⁴ Искандарова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув – Т.: Фан, 2007 – Б.144.

⁵⁵ Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 1998. – Б.36-38.

Concept and understanding are not the same thing. For example, the concept of "older, male, the cause of birth," is represented by a system of sounds o + t + a, in the words *пушти паноҳим, валинеъмат* is a concept referring to the father. Concept, for example, is associated with a specific word, no special conditions are required for the word to express exactly that concept. The concept exists within understanding and its emergence requires certain conditions. Concept and understanding can also be equated. However, the appeal and scope of speech increases with the emergence of precisely conceptual meanings.

The frame is the condition that gives rise to the concept. The frame consists of slots, and the frames, in turn, can be connected in a network. In the words of *Бошимдаги паноҳим, Бузруквор, Валийнеъмат*, certain information for the emergence of the concept of the father is in the mind of the linguist, this information is national-culturally specific. All the units used to express the concept of *ота* represent a particular concept. The structure that allows them to express a particular concept beyond this concept is called gestalt. For example, Uzbeks express the concept of respect by calling older men *отахон*: in this case, a man respects his father, which means that I respect you.

The concentration of language units in one area is closely related to their place in discourse. There are no field-specific connections outside the discourse - or rather, intangible units that exhibit these properties in the discourse itself.

Relationships between people emerge on the basis of communication. The exchange of ideas will be goal-oriented. Goal orientation is explained by social relations. Man takes what he needs from the flow of information and tries to understand and analyze it. The role of subjective and objective factors in every event that occurs in the communication process is great.

Respect can be expressed in Uzbek speech without any effort. Such a situation is associated with silence, which means "I admire your mind" and in some cases "I have infinite respect for you" towards the interlocutor. So, it should be noted that default is also one of the nonverbal methods. A person's modesty, humility, and gentleness are also a sign of respect for the interlocutor.

Uzbek communication requires politeness from the interlocutors. This process is done through different levels of respect depending on the career, age and gender of the interviewees.

During communication, words take on a more pragmatic meaning in addition to their original meanings. "They may use different forms to express the same pragmatic meaning, or conversely, forms of communication that are the same may have different pragmatic meanings".⁵⁶ For example, one person uses the word "wise" in the sense of intelligence, while another uses the word "wise" in the sense of reproach or irony. *Фалончининг ўгли доно йигит бўлибди (the meaning as a clever - from the conversation). Бу борада жуда доно бўлиб кетибсанми? (the meaning as irony - from the conversation).*

⁵⁶ Турдиева Х. Нутқий этикет бирликларининг лингвопрагматик тадқиқи (форс ва ўзбек тилларидаги материаллар асосида). Филол.фан. бўй.фалс.д-ри ... дисс.. – Тошкент, 2020. – Б.73.

In the process of communication, verbal and non-verbal respect for the interlocutor is based on the principle of respect. The effective conduct of this process is determined by full adherence to the principle of respect. After all, social relations are based on maintaining a balance and friendship between individuals.

In her textbook, G.Toirova lists the following rules of respect. “The rules of the principle of respect: 1. The rule of politeness, courtesy, etiquette (reduce the “cost” of the interlocutor's efforts; try to increase its benefits); 2. The principle of generosity (look for your own benefit less, take all the “spending”); 3. The rule of approval, praise (do not call others bad, gossip, slander); 4. The rule of humility, modesty, simplicity (sharply reduces self-praise); 5. The rule of consent, conciliation (avoid disputes, try to compromise); 6. The rule of liking, inclination (be sympathetic and kind)”.⁵⁷

Respect is explained in the “Explanatory Dictionary of the Uzbek language” as follows: “Respect is 1. a feeling of appreciation for someone or something; such an emotional response. *Ота-онага ҳурмат. Кексаларга ҳурмат. Устозларга ҳурмат. Ўз касбига ҳурмат. Бу оилада ўзаро ҳурмат, ўзаро ёрдам, обрў-эътибор мужассамлашган* (Газетадан). *Ҳурмат инсонга меҳнат орқали, камтарлик, ҳалоллик орқали келади (“Ёшлик”). Меҳнатга ҳурмат ахлоқнинг энг юксак дастурларидан биридир* (Ойбек. Нур қидириб). 2. Қозонилган, орттирилган ҳурмат; обрў-эътибор. *Элда ҳурмати зўр. Мен ўз меҳнатим билан жамоада танилдим, ҳурмат қозондим* (Газетадан). *Эшитишимча, Ахсида ҳазрати олийни, ҳурматларига яраша маърака ўтказиб, қабрига қўйишганлар* (П.Қодиров. Юлдузли тунлар)”.⁵⁸

In English, the following words and phrases expressing the meaning of honoring a person can be shown: *Your Majesty, Lord, sincerely, Your excellency, Mister, Misses...*

A going out crown, Your Majesty?, - said Mr. Whelps.

Dear Milkman,

Please do not make such a clatter first thing. I do not feel up to it till latter. Yours sincerely, Harry. “Martha, My Lord”, - said the chicken.

“Do not cry. My Lord”, - said Martha.

*Finally, the Lord Mayor of London said the Queen, Your Majesty, this won't do.*⁵⁹

Such qualities as self-control, behavior in different situations, mutual respect, honor, glorification are important in the positive course of the communication process.

The second chapter of the dissertation, entitled “**Realization of the semantics of “Respect” through linguistic means**” consists of parts “**The realization of language means representing the semantic field of “Respect”**”, “**Lexical-thematic features of the linguistic means that make up the semantic field of “Respect”**”. The relationship between language and the language carrier will undoubtedly attract the

⁵⁷ Тоирова Г.И. Ўзбек прагмалингвистикаси. Ўқув луғати. - Тошкент, 2016. – Б.52-53.

⁵⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Мадвалиев А. таҳрири остида. – Тошкент. – Б.563. www.ziyouz.com kutubxonasi.

⁵⁹ Donald Bisset “The Lost Birthday” – pp. 22-110.

linguist's attention. For man, language is not only a means of communication, but also a means of acquiring knowledge, storing knowledge, and understanding the world in general. Man creates a picture of the world that he understands based on his way of life and way of thinking.

A number of factors arise in the performance of language's emotional function, and communication is characterized by this. "The problem of communicative behavior cannot be studied without taking into account the national character - the specific customs, values and traditions of the nation. Communication can express not only the logical content of the information, but also the mental state, feelings, desires of the speaker. In such cases, language begins to perform its emotional function".⁶⁰

A broader analysis of the means of language representing the semantic field of "respect", which is the subject of research, allows to substantiate their relationship with certain word groups, lexical-semantic groups. The process of expression, means, speech situations, structural-semantic, grammatical-stylistic possibilities of the semantic field "Respect" are different.

Linguistic means that express respect in every language have emerged as a result of historical, cultural development. The forms of expression of the concept of respect, the means of expression, are the product of a particular historical process. The fact that respect is related to language development, communicative attitude, form of expression, and manifestation characteristics requires its study as a semantic field. Language means expressing the semantic field of respect are manifested in the socio-linguistic situation, in the linguistic concepts that have morphological, syntactic, lexical means in terms of speech expression, the event that takes place in the process of communication.

The dissertation analyzes a number of examples of respect in the literary text. A set of words expressing flattery and respect should be distinguished by tone. In particular, excessive praise, exaggeration and sometimes a little false confusion are observed in the composition of flattery: *Жаноб, буюк ақл соҳиби бўлган олампапоҳ биз тарафларга ташириф буюргангингизнинг ўзи бахт*. While the means of expressing it play a key role in the semantic field of respect, the tone and nonverbal methods in speech serve to complement it:

*Хумоюн Хиндол мирзонинг дарё бўйидаги қароргоҳига келганда уни инисидан ташқари, келинлари Султоним ва ўғай она Дилдор оғача ҳам кутиб олишди. Шу аёлларнинг ёнида турган Ҳамида бону ўнг қўлини кўксига қўйганича Хумоюнга бош эгиб салом берди.*⁶¹

"Respect" also reflects the influence of time and environment. In the modern Uzbek literary language, in accordance with the social status of the speaker in the society, the words *жаноб* and *тақсир* can be used as a form of address. The use of these words in the address to the heads of state and government has become more stable, and the word *тақсир* is applied to those who are more at the level of religious

⁶⁰ Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент, Фан, 2007. – Б. 12.

⁶¹ Қодиров П. Хумоюн ва Акбар – Авлодлар довони (роман). Интернет манба.- Б.58.

knowledge. The words of *мурзо* and *афандим* are, by the present norm, almost obsolete.⁶²

In the works of G.N.Zikrillayev, “respect” is first considered as a category specific to the verb, and its semantic-functional features, i.e. content, application and construction are analyzed.⁶³

If we look at the plan of expression of respect, we can see that it consists not only of a system of phonetic, lexical, grammatical phenomena, but also of paralinguistic means. For example, the Uzbek etiquette of greeting is to ask with both hands when greeting the elderly, or to walk backwards, bow down, and kneel as you walk out of a circle with dignitaries (this condition is called obeisance in English) and others.

We have mentioned above that respect arises according to social circumstances. Scholars have regarded respect as a category, a concept. “As with any natural language, respectful terms in Uzbek have emerged as a result of historical and cultural development. The forms of expression of the concept of respect, the means of expression, are the product of a particular historical process. The fact that respect is related to language development, communicative attitude, form of expression, and manifestation characteristics requires the study of this concept as a category. The category of respect is a linguistic concept that has morphological, syntactic, lexical means in terms of speech expression, the event that takes place in the socio-linguistic situation, in the process of communication.⁶⁴ Apparently, although the researcher uses the term category, the means of expressing respect express ideas that are closer to the field due to their heterogeneous nature.

H.K.Imamova as morphological means of expression of respect in the Turkish language; *-лар, -лер, -(i) niz, -(i) niz/-(u)nüz, -(ü) nüz; -m (-im, -im/-um, -üm);* cites the suffixes *-r (-ar, -er, -ır, -ir / -ur, -ür)* and thinks about their functional features, stylistic and semantic possibilities, their role in the expression of respect. “Some affixal morphemes can be categorically added to both nouns and verbs. One such morphological indicator is *-лар, -лер*. In Turkish, *-lar, -ler* is the most active affix in expressing the concept of respect.⁶⁵ In addition to this, we would like to point out that the use of the suffix *-лар* is also present in the regions, and not all of them represent respect. For example, in Andijan, the suffix *-лар* only forms the plural.

Professor Sh. Shahobiddinova also spoke about the emergence of a specific meaning in the Uzbek language: “They also have the meaning of respect. The meaning of respect in the morpheme *-лар* is not in the gender relationship with the number category of a general grammatical meaning. Therefore, the meaning of respect in can

⁶² Акбарова З. Ўзбек тилида мурожаат шакллари. –Тошкент: “Академнашр”, 2015. – Б.31.

⁶³ Зикриллаев Ғ.Н. Фельнинг шахс, сон ва ҳурмат категориялари системаси. –Тошкент, Фан, 1990. – Б. 20-21.

⁶⁴ Имамова Х.К.Турк тилида ҳурмат категорияси. Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс. – Тошкент, 2017. – Б. 13-14.

⁶⁵ Имамова Х.К.Турк тилида ҳурмат категорияси. Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс. – Тошкент, 2017. – Б. 14-15.

not belong to the category of numbers. The morpheme *-лар*, which represents this meaning, is part of the paradigm of respect or subjective evaluation”.⁶⁶

A.M. Shcherbak states that “one of the features of the plural form *-s*, *-s*, which is common to Turkic languages, is their use in expressing respect for the listener or others”.⁶⁷

A.Gulamov, Sh.Rahmatullayev spoke about the aspects of expressing the meaning of respect of the plural affix *-лар*.⁶⁸

Sh.Rahmatullayev evaluates the affix *-лар* and its functional forms as homonymous.⁶⁹ Although the homonymous similarity of the *-лар* suffixes, which are usually regarded as a grammatical plural form *-лар*, has lost their relevance in modern Uzbek in the context of the *-лар* form of respect, a broader look shows that their grammatical form is not very alternative. Separating grammatical forms from context affects not only their content but also their possibilities of formation. In particular, the same situation is observed in the case of suffixes *-лар*. This is due to the application of the possessive suffix. *-лар* the plural form is before the possessive suffix, and the honorific form is after the possessive suffix *-лар*. No one denies this at a glance. However, the importance of the position of the possessive suffix suggests that not only the suffix *-лар* but also the possessive suffix should be shown as forms of plurality and respect. Of course, it should be noted that although we have traditionally evaluated *-лар* as one of the expressions of respect in our study, we are in fact referring to the form of *+лар* (possessive suffix). It should also be noted that this form of expression of respect is actually broader, moving from the scope of the word to the scope of the sentence: Removing it undermines the sense of respect that *дадамлар* seems to be expressing. Compare: *Дадамлар келдилар – Дадамлар келди*. The second sentence is not respect, but dependency-based plurality. *Дадам ва яна кимлардир* meaning began to be expressed. Hence, the meaning of respect is actually in the form of (possessive suffix) + *-лар* + (person-number suffix *-лар*), and the suffix *-лар*, which occupies a central position in both form and content, is a conditional expression of this formula.

The choice of *-лар* as the central shape is also influenced by the positional specificity of the remaining shapes. Not only are possessive suffixes included in some positional changes, but the possessive suffixes, which are among the personal pronouns, are not part of the verb in which the meaning of respect is expressed.

In Uzbek linguistics, in recent years, “respect” is considered categorical, that is, the meaning that creates a category. The semantic feature of “respect” differs from other predicative meanings (person, number, tense, inclination): respect is common to the second and third person forms and does not have several forms, i.e. is not divided into parts.⁷⁰ The dissertation analyzes the means that expressing the semantic field of “respect”.

⁶⁶ Шаҳобиддинова Ш. Ўзбек тили морфологияси. Монография. – Андижон, 2012. – Б.62.

⁶⁷ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). – Л.: Наука, 1981. – 183 с.

⁶⁸ Ғулломов А. Ўзбек тилида кўшлик категорияси. – Т.: Ўздавнашр, 1944. – 56 б.

⁶⁹ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Т.: Universitet, 2006. I. –142 b.

⁷⁰ Зикриллаев Ғ.Н. Фельнинг шахс, сон ва хурмат категориялари системаси. –Тошкент, Фан, 1990. – Б. 22.

Determining the place of the means of "respect" in the field is to study their structural-functional-semantic features. To do this, each tool must be considered separately. In this case, starting from the tool that forms the field core to the tool that enters the center, then the tools that do not enter the center of the field are removed. In this way, the specific linguistic feature of each tool, i.e. its similarities and differences with other tools in the field, is determined.

In the text, one such tool serves to clarify, reinforce, emphasize, highlight the meaning of the other. In this case, the linguistic nature of the tool does not change.

According to H.Khojiyeva, "The lexical means of respect, that is, the understanding of respect from the lexical content of some nouns (teacher, master) and adjective (respectable, honorable), and the forms of respect in the category of nouns and verbs are used together in speech. The meaning of respect is specific to numbers and rhymes, and in terms of the degree of respect and use of respect, personal pronouns are similar to the verb's respectful suffixes".⁷¹

It is recognized that respect can be studied by G.N.Zikrillayev as a functional-semantic field or grammatical-lexical field, in which case the morphological means expressing it form the core of this field.⁷²

The way of life of peoples has given rise to peculiar verbal expressions of 'respect'. In the dissertation such forms are studied more.

While studying the means of spoken language, T.Madrakhimov mentions the following similarities and differences in Uzbek and English. "Each language differs in its own set of spoken language tools, their specific lexical-semantic, morphemic-syntactic, methodological features. In particular, the Uzbek and English languages are unique in that they belong to different families. Also, the spoken language of both languages is rich and unique, for example: Uzbek "Assalomu-alaykum", "Va alaykum-assalom", "salom" related to simple salam alik. In English there are words like "How do you do?", "Hello", "Hi", "Good morning", "Good afternoon", "Good evening", "How are you?" without which it is difficult to imagine a communicative process".⁷³

The third chapter of the dissertation is entitled "**Linguopragmatic and linguoculturological aspects of linguistic means that make up the semantic field of "Respect"**" can be divided into two parts "*Linguopragmatic analysis of the linguistic means that make up the semantic field of "Respect"*" and "*Linguoculturological analysis of the linguistic means that make up the semantic field of "Respect"*". It is well known that pragmatics is a product of the speech process, which embodies human social activity. Linguopragmatic feature of the semantic field "respect" means the content (basic and additional meanings), function, application, communicative-pragmatic aspects of the means of its expression.

⁷¹ Ҳожиёва Х. Кишилиқ олмошлари ва ҳурмат маъноси. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2000. № 4. – Б. 37-38.

⁷² Зикриллаев Ғ. Фейлинг шахс, сон ва ҳурмат категориялари системаси. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.22.

⁷³ Мадрахимов Т.А. Ўша асар. – Б.116.

In our view, the linguopragmatic study of linguistic means representing the semantic field of respect expands the possibilities of increasing knowledge on the avoidance of pragmatic errors in communication.

There are verbal and nonverbal means of expressing the linguopragmatic aspects of the semantic field of “respect”.

Verbal means include: the respectful form of the verb (person, number, and respect), the root of the verb, the possessive form of the noun (person, number, and respect), the root of the noun, and the substantive word (person, number, and respect), pronouns of themselves, these, they, you, you, us, number (word used instead of the noun), adjective, combination of two nouns, combination of noun and pronoun, tone, adverb, gerund, participle and so on.

Nonverbal means include bow, to bow, to put one's hand on one's chest, to greet, social relations (to shake hands, to bow one's head, not to look upright, to ask for two hands, to go after, to stand behind, to go out with one's back, to express one's face, to smile, to raise one's voice speaking, looking at mood and time, occupation, career), and so on.

Not all of these tools represent the same attitude to “respect”. Some of them show a high level of “respect” while others show a low level. In other words, while some means self-expression, others are neutral. Neutrality does not mean “respect” or “disrespect”. Some of them are preserved in speech. Some neutral means “respect” through text.

Determining the position of the speaker and the addressee in the speech process is one of the problems that linguists focus on. Participants in the interaction focused on language tools, primarily the functional functions of personality pronouns and how they vary depending on the situation. It is well known that personality pronouns serve as the basic and leading linguistic unit in communication, without which it is difficult to imagine communication. All the languages in the world have personality pronouns, and they have their own system of functions to perform in speech as well. The functional function performed by a one-person pronoun cannot be performed by another. In particular, G.Zikrillayev describes the expression of the meaning of respect in personal pronouns as a semantic member.⁷⁴ While the scholar’s views are well-founded, it is not, in our view, correct to assume that a particular grammatical condition is a condition for the emergence of a sense of respect. In our opinion, it is not grammatical, but linguocultural aspects that are important in the emergence of the meaning of “respect”.

According to the traditions of our people, from ancient times it has been considered as natural for children to call adults “*you - siz*”, and for adults to call children, especially those close to them (children, brothers, sisters, nieces, etc.) “*you - sen*”. As a confirmation of our opinion, let us turn to the following passage from the novel “*Икки эшик ораси*”: *Эрталаб уйгонсам, қора хотиннинг қучогида ётибман. – Дада! – деб гингшиган эдим, қора хотин юзимдан ўпиб юпатди.*

⁷⁴ Зикриллаев Ф. Истиқлол ва адабий тил. – Тошкент: “Фан”, 2004. – Б.64. www.ziyouz.com kutubxonasi

– *Отанг ҳозир келади, қизим. Идорага кетди. Гап бундоқ, Робияхон. Энди сен менинг қизим бўлдинг. Мен – ойингман. Ҳусан буванг – буванг. Ёшинг тўққиздами? Акангни ёши ўн бирда. Бундан чиқди, Кимсан – аканг. Акангни “сиз” деб гапиргин, хўпми, қизим!*⁷⁵

Apparently, Robiyakhan is not upset with the black woman for talking as “*sen*”, but is happy that she is getting closer. However, it is utter disrespect to say “*sen*” to even a person who is only a year older than him. That's why he insists that Kimsan, who is two years older than him, call Robiyakhan “*siz*”.

There are also regional differences observed in the forms of address(ing) in speech by personal pronouns “*you - sen*” and “*you - siz*”.

Uzbek, unlike other Turkic languages, has a special suffix to express the meaning of caress, that is, it is not related to diminutive. In the Uzbek language it is possible to make a form of caress from a noun with different lexical meanings. The form of personal relationship that belongs to this group serves to convey the meaning of the word, basically, pampering.⁷⁶ The lexical form of the word *-gina* (*-kina*, *-qina*), *-jon*, *-xon*, *-boy*, *-bek*, *-qul*, *-toy*, *-oy*, *-bek*, *-poshsha*, *-bibi*, *-bonu*, which means to caress a noun, *-niso*, *-pari*, *-gul*, *-lok*.

In English, meanings such as respect, affection are understood through morphological suffixes such as *-son*, *-ella*, *-ia*.

We do not encounter such a phenomenon in English. Because in the study of the linguocultural features of the linguistic means that make up the semantic field of “Respect” in English, the identification of gender features is of great importance. In the dissertation such features are considered in detail. Conclusions on the analysis of examples are presented in tables and diagrams.

GENERAL CONCLUSIONS

1. Analyses have shown that the field of respect consists of three parts, such as nucleus, center, and periphery, with similarities and differences in their socio-linguistic, linguistic-speech, structural-semantic-functional features. The category of respect for the verb is one of the main means of forming the nucleus of the field, its forms are adapted to express different levels of respect, and is the main (leading) means as it is used more often than the other means in independent (single) use in speech.

2. There are three means that form the center of the field: the category of respect of the noun, the category of predicate and pronoun. The forms of the first category consist of a core, a base, and eight suffixes. The first part of the form, the core of the noun, which is the answer to the question of *who*, is basically neutral to respect. Neutrality is maintained in speech depending on the social relationship of the other person with the speaker, which is represented by the noun, or is expressed in a

⁷⁵ Ҳошимов Ў. Икки эшик ораси. – Т.: “Шарк”, 2012. – Б.54.

⁷⁶ Замоновий ўзбек тили. Морфология 1 жилд. - Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. – Б. 233.

respectful way using other linguistic means. The category of predicate has a one and two-part form. The form with one part is formed from the root and the base. There are five more, consisting of one and two members: *-san*, *-sanlar*, *-siz*, *-sizlar*, *-lar*. Elements of both categories come together. For example: *uka + si + san*, *aka + lari + siz*. In this case, two words are be saved: *siz ularning akalarisiz* (you are his/her brother)

3. The adjective, the adverb, the participle, the infinitive, and the auxiliary words are the means at the periphery of the field, and in many of them the attitude of respect is not evident. Verbal conditions are required for such an attitude to emerge, and this task is performed by semantic shifting and moving.

4. A particular word can be in a form that expresses an additional meaning to the general lexical meaning. But it is not possible to speak of a grammatical category unless this meaning and form create a unity in relation to any other meaning and form. Hence, two or more grammatical meanings, which can be contrasted with each other, taken in relation to each other, and formed opposition, and only the forms peculiar to these meanings, form a grammatical category. It is therefore not possible to talk about the morphological category of respect, but there are morphological forms that express respect. They express this meaning in a mixture.

5. The forms of category form a two-line system. The first line has more than ten forms for the second person, the second line has more than ten forms for the third person. The forms of the first line consist of a root, a base, and a suffix. There are ten suffixes, four of which belong to the category of respect: *-san*, *-siz*, *-(i)ng*, *-iz*. Four of the suffixes mean respect, in the other three, and the root, respect is defined as neutral, and one suffix is neutral to both meanings. In two suffixes, respect is defined and there is neutrality to the emphasized respect. Consequently, six suffixes are mutual and three suffixes are synonymous with the root and base. One suffix is partially similar to both groups. It therefore acts as an intermediate form. The forms of the second line are made with the mood and tense indicators and the suffix *-s*. These means are divided into two in terms of linguistic features. Indicators of mood and time are polysemantic, and linguistic economy is manifested at a high level. In addition to the meaning of mood and tense, they also have relation to person, number, and respect.

6. An integral and textual analysis of the structural-semantic-functional features of the means of respect proves that respect as a linguistic-social field is a socio-subjective meaning consisting of nucleus, center and peripheral part and expressed on several levels by linguistic and nonverbal means.

7. Although respect is also expressed by phonetic and paralinguistic means, we have mainly analyzed language units which have a content and form aspect. It is expedient to take with it the meanings which are inextricably linked with respect, and to study in the field the meanings which are common to the means of expressing respect, both theoretically, practically, and methodologically correct.

8. While stereotypes in the field of respect are based on the culture and mentality of the people, in choosing linguistic units, it is important which language they belong to. Expression of respect by nouns, adjectives, interjections, in contrast to the

expression of verb forms, is mainly characteristic of lively conversational speech, and is characterized by its emotional-expressiveness. This type of respect expresses the desire of the addressee and encourages the addressee to fulfill a certain requirement.

9. In determining the main aspects of the pragmatics of respect, the social positions of the addresser who chooses the means of language and the addressee who receives it, the relationships between them, the conditions in the communicative act, the influence of speech come to the fore.

10. The national mentality, communicative character, politeness and national specificity in Uzbek and English culture are reflected in the psycholinguistic influence of the addresser on the addressee in the communication situation of the representatives of both peoples. Speech etiquette is the most important factor in expressing respect.

11. Speech etiquette formulas are fully formed, increasing their impact on the perception of society, mentality, and culture. When talking to a stranger, it is important to be able to assess the situation correctly and express your opinion based on the cultural factor. Knowing and adhering to the norms of speech etiquette, an approach based on nationality leads to an effective conclusion of communication.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
НАУЧНЫХ СТЕПЕНЕЙ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПРИ
АНДИЖАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

АНДИЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

МАТКАРИМОВА АШУРХОН ИСМОИЛОВА

**ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЕ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ
"УВАЖЕНИЕ"**

10.00.11 – Теория языка. Прикладная и компьютерная лингвистика

**АВТОРЕФЕРАТ
диссертации доктора философии (PhD) по филологическим наукам**

Андижан – 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) по филологических науках зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В2019.2.PhD/Fil.924

Диссертация выполнена в Андijanском государственном университете.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме)) размещен на веб-странице Андijanского государственного университета (www.agsu.uz) и информационно-образовательном портале «Ziyounet» (www.ziyounet.uz).

Научный руководитель: Шахобитдинова Шохидахон Хошимовна
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты: Искандарова Шарифахон Мадалиевна
доктор филологических наук, профессор

Хашимова Дилдорахон Мадаминовна
доктор филологических наук, доцент

Ведущая организация: Кокандский государственный педагогический институт

Защита диссертации состоится «9» 10 2021 года в 10.00 часов на заседании Научного совета по присуждению учёных степеней PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 при Андijanском государственном университете (Адрес: 170100, г. Андижан, улица Университетская, дом 129. Тел: 0(374) 223-88-14; факс: 0(374) 223-88-30; e-mail: agsu_info@edu.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Андijanского государственного университета (зарегистрировано за № 83). Адрес: 170100, г. Андижан, улица Университетская, дом 129. Тел: 0(374) 223-88-14.

Автореферат диссертации разослан «28» 09 2021 года.
(реестр протокола рассылки № _____ от « _____ » _____ 2021 года.)

Н.М.Улуков
Председатель Научного совета по присуждению учёных степеней, доктор филол. наук, профессор

Ф.Ф.Усманов
Учёный секретарь Научного совета по присуждению учёных степеней, д.ф.ф.н. (PhD)

М.И.Умарходжаев
Председатель Научного семинара при Научном совете по присуждению учёных степеней, д.филол.н., профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования является изучение семантического поля «уважение» с лингвопрагматической и лингвокультурологической точки зрения.

Объект исследования являются морфологические, лексические, стилистические, синтаксические средства, составляющие семантическое поле «уважение», и их языковые особенности.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

обоснован тот факт, что языковые средства, представляющие семантическое поле «уважение», являются универсальным явлением как неотъемлемая часть речевой деятельности человека и существуют уникальные возможности для реальной реализации морфологических, лексических, синтаксических и стилистических единиц в узбекском, английском и русском языках;

определены морфологическое, лексическое, синтаксическое и стилистическое описание языковых средств, представляющих семантическое поле «уважение» формальных и неформальных лексико-семантических групп, их свойственные различные формы и их функционально-семантические ситуативные отношения;

лингвистические и культурные различия в семантическом поле «уважение» функционально и семантически разделены на лексико-семантические группы на основе таких ситуативных отношений, как формальное и неформальное уважение, уважение в семье, дружеское уважение, ложное (неискреннее) уважение, уважение через сарказм, уважение к начальству и руководству, уважение к религии, уважение в сфере медицины;

доказано, что определяющая роль социальных отношений в формировании лингвопрагматических и лингвокультурологических особенностей семантического поля «уважение» является феноменом, систематически возникающим на основе национально-культурной значимости функциональных особенностей и неразрывно связанным с повседневным образом жизни нации.

Внедрение результатов исследования. На основании научных результатов и практических рекомендаций по изучению лингвопрагматических и лингвокультурологических особенностей языковых средств, выражающих семантическое поле «Уважение»:

использовано в проекте в рамках государственной научно-исследовательской программы ИТД-1-57 «Разработка программы внедрения узбекского языка» на 2012-2014 годы, реализованной в Андижанском государственном университете (справка Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан № 89-03-2267 от 25 июня 2020 г.) при сравнительном выявлении особенностей выражения значения уважения в мировых языках, в наблюдении за словами, выражающими

уважение, в различных формах словарей при интерпретации современных тенденций в лингвистике, в формировании взглядов на обеспечение коммуникативной эффективности разных лингвокультурных представителей. В результате было улучшено изучение социолингвистических, психолингвистических особенностей языковых единиц, представляющих семантическое поле «Уважение», и научное обеспечение лингвокультурологических и лингвопрагматических интерпретаций;

результаты исследования были использованы в фундаментальном проекте № ОТ-Ф8-057 «Формирование методологических основ, методов и принципов систематического исследования узбекского языка» рассчитанном на 2007-2011 годы и реализованном в Андижанском государственном университете (справка Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан № 89-03-2267 от 25 июня 2020 года). В результате было обосновано изучение систематических особенностей языковых единиц, представляющих семантическое поле «Уважение» и вопросы, касающиеся прагматических возникновений субстанциальных признаков языковых единиц;

в выпусках за февраль и март 2021 года программ «Образование и развитие» и «Горизонты науки», подготовленных редакцией ГУП «Культурно-просветительские и художественные передачи» (справка государственного унитарного предприятия «Телерадиоканал Узбекистана» национальной телерадиокомпании Узбекистана № 04-25-965 от 7 июня 2021 г.) были использованы аналитические идеи и теоретические выводы о понимании социального диалога, политико-дипломатических отношений и культуры нации через единицы уважения, участвовавшие в исследовании; о лингвопрагматическом изучении языковых инструментов, представляющих семантическое поле «Уважение», о том, что более широкое понимание культуры, менталитета, верований, традиций и ценностей двух или более народов влияет не только на говорящего, но и на слушателя. В результате это послужило важным источником в изучении социолингвистических и психолингвистических особенностей языковых единиц, выражающих уважение, а также в освещении научного обеспечения лингвопрагматических и лингвокультурных интерпретаций.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложений. Объем составляет 147 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; part I)

1. Маткаримова А.И. Инсон шахсини шарафловчи нутқий калималарнинг лингвопрагматик вазифалари. Хорижий филология - Тил. Адабиёт. Таълим. – Самарқанд, 2002. –№3. – Б. 25-27. (10.00.00. №10)
2. Маткаримова А.И. Инсон шахсини шарафловчи нутқий калималарнинг прагматик вазифалари. Хорижий филология - Тил. Адабиёт. Таълим. – Самарқанд, 2005. –№4. – Б. 10-11. (10.00.00. №10)
3. Маткаримова А.И. Тилларда инсон шахсини улуғловчи тил воситаларининг семантикаси хусусида. Хорижий филология - Тил. Адабиёт. Таълим. – Самарқанд, 2012. – №4. – Б. 19-22. (10.00.00. №10)
4. Маткаримова А.И. Способы возвеличивания личности человека языковыми средствами (на материале английского и русского языка). Вопросы филологических наук. – Москва, 2012. –№6. – С. 43-46. (РИНЦ; ISSN: 1728-8843).
5. Маткаримова А.И. Турли тизимдаги тилларда “Хурмат” семантик майдонини ифодаловчи вербал ва новербал воситаларнинг лингвокультурологик жиҳатлари. Илмий хабарнома. – Андижон, 2015. –№1. – Б. 91-95. (10.00.00. №11)
6. Маткаримова А.И. Турли тизимдаги тилларда мулоқот жараёни ва “Хурмат” семантикасининг ифодаланиши хусусида. Илм сарчашмалари. – Урганч, 2016. –№5. – Б. 46-52. (10.00.00; № 3).
7. Маткаримова А.И. Мулоқотда эркалашни ифодаловчи лексик-морфологик воситаларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. Илм сарчашмалари. – Урганч, 2017. –№ 1. – Б. 91-94. (10.00.00; № 3).
8. Маткаримова А.И. Сўзлашув нутқида шахсий муносабат категориялари ҳақида айрим мулоҳазалар. Илм сарчашмалари. – Урганч, 2018. –№ 3. – Б. 84 - 87. (10.00.00; № 3).
9. Matkarimova A.I. Some reflections on expressing the semantics of “respect”. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. 2019. –№ 7. – P. 159-162. (№3 Progressive Academic Publishing).
10. Matkarimova A.I. Some reflections on the semantic field of «Respect» in different system of languages. Актуальные проблемы филологии: материалы II Международной научной конференции (г.Краснодар, февраль 2016 г.). – Краснодар: Новация, 2016. – С. 105-107.
11. Маткаримова А.И. Linguoculturological features of semantic field of “respect” in Modern linguistics. Философия и культура в гуманитарном дискурсе. Халқаро илмий-амалий анжуман. – Воронеж, 2020. - С. 200-203.

12. Маткаримова А.И. Хушомадми ёки хушмуомалалик (тилнинг прагматик имкониятлари хусусинда). Филология, таълим ва тарбиянинг долзарб масалалари. М.Э.Хабибов таваллудининг 85 йиллигига бағишланган илмий-амалий конференция материаллари. – Андижон, 2003. – Б. 87-90.

13. Маткаримова А.И. “Ўқурат” семантик майдонини ифодаловчи сўз бирикмаларининг коммуникатив прагматик вазифалари. Хорижий тилларни ўқитиш ва замонавий тилшуносликнинг долзарб муаммолари. – Андижон, 2015. – Б. 330-333.

II бўлим (II часть; part II)

14. Маткаримова А.И. Способы возвеличивания личности языковыми средствами. Тил ва жаҳон ҳамжамияти. (Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари). – Фарғона, 2004. – Б. 220-224.

15. Маткаримова А.И. Категория вежливости в английском и русском языках. Тил ва ижтимоий маданий мулоқотлар Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Самарқанд, 2013. – Б. 154-155.

16. Маткаримова А.И. Гонорифические средства в английском и узбекском языках. Хорижий тилларни тизимли ўқитишда билимни баҳолашнинг ўрни. Илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2017. – Б. 84-86.

17. Маткаримова А.И. Тилларда эркалаш семантикасининг миллий-маданий хусусиятларига бир назар. Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации. – Переяслав, 2020. – С. 415-417.

